

האוניברסיטה העברית והריבוד המעמדי-עדתי בעשור הראשון

אורי כהן

האוניברסיטה עומדת בראש התור. המדע הוא החומה המגינה בפני התבוללות ליבנטינית. על זאת – כמו על משימת קיבוץ הגלויות – אין מחלוקת בקרבנו.
ישראל שוכמן, 'האוניברסיטה – בת חורגת?', דבר, 21 בדצמבר 1951.

בעשור הראשון למדינת ישראל התחולל סביב האוניברסיטה העברית תהליך אינטנסיבי ומורכב של עיצוב וטיפוח מנגנונים להפצת אידאולוגיה שהציגה את המדע והטכנולוגיה ומוסדותיהם פאינטרס העליון של המדינה והכלל, אינטרס שאין להטיל בו ספק ואין לבקרו. אינטרס זה הוצג כעצם התגלמותן של התבונה והרציונליות. השאיפה לכונן בישראל חברה תעשייתית מפותחת ומודרנית באה לידי ביטוי מובהק בהצגת האוניברסיטה כמוסד שנועד לשרת את צורכי המדינה ואת כלל החברה, במנותק מאינטרסים של קבוצה חברתית או פוליטית כלשהי. הטכנולוגיה והמדע נתפסו כמבטיחים את הגידול והלכידות של החברה בכללותה.

אולם עשייה חדשה זו בתחומי המדע והטכנולוגיה היתה ביסודה ובמהותה חלק אינטגרלי ממנגנוני השליטה הפוליטית, הריבודית והאתנית – דבר שהודחק לחלוטין. האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית הזאת היתה חדשה בכיוונה ובעצמתה בכך שלא התקיימה לפני הקמת המדינה. תהליך זה יצר סוגי תגובה חדשים, התארגנות שונה ומנהיגות אחרת בקרב המעמד הבינוני, שהתגבש במהירות סביב קבוצת האשכנזים הוותיקים, יוצאי אירופה וצאצאיהם.¹ עקב כך היו מוסדות האקדמיה, ובייחוד האוניברסיטה העברית, לשחקנים דומיננטיים בעיצוב הסדר המעמדי-אתני: הם עודדו ניעות חברתית מהירה של 'האשכנזים הוותיקים' וקיבעו את מעמדם ואת בידולם המקצועי וממילא גם את יוקרתם החברתית אל מול קבוצות אחרות בחברה, בעיקר 'המזרחים החדשים'.

המושג אידאולוגיה משמעו מערך של רעיונות שבאמצעותו בני אדם מציבים, מפרשים ומצדיקים מטרות ואמצעים של פעולה חברתית מאורגנת. פעמים מטרותה היא לקיים ולשמר

1. רובם הגיעו ארצה בשנות השלושים והארבעים של המאה, פחות מעשרים שנה לפני פרק הזמן הנדון כאן, וכך, עולים שהגיעו ארצה בסוף שנות השלושים וראשית הארבעים, נחשבו ותיקים בשנות החמישים.

מציאות נתונה ופעמים מטרחה לעקור את הקיים מן השורש ולבנות מציאות חדשה.² הבנת המכלול הרעיוני-ערכי מותנית בחשיפת הכוחות החברתיים שיצרו אותו ובחשיפת מטרות ההתארגנות סביב מערכת מסוימת של אמונות, שמקשרת בין ראיית עולם כללית ובין נורמות התנהגות ספציפיות של פרטים בחברה. שני ממדים לכל אידאולוגיה – פונדמנטלי ואופרטיבי. הממד הפונדמנטלי מבקש לקבוע את המטרות הסופיות של האידאולוגיה; הממד האופרטיבי קובע דרכים למימוש המטרות הסופיות. בממד הפונדמנטלי נתפסת האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית כדרך להגשמת הנאורות כצורת השכלה, *Bildung*, נאורות שתגביר את סיכוייה של התנועה הלאומית להתמיד ולהצליח. בה בעת, בממד האופרטיבי של האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית נקבע רצף של פעולות ידועות, מוסדרות ומובנות להגשמת הרעיונות הכלליים. הפעולות הללו עוסקות בהגדרת המוסדות והקבוצות החברתיות שהאידאולוגיה פונה אליהם, תוך כדי הבחנתן מאחרות, ואמצעי מרכזי לכך הוא הבניה דיפרנציאלית של אופני נגישות למוסדות, קביעת קריטריונים ספציפיים ל'הצלחה' ול'כישלון' וכן הגדרת קבוצות ומרכזים חברתיים שאמורים להיות מוקדי התייחסות חיובית או שלילית ליישום האידאולוגיה.

הניסיון לבחון בידי מי, כלפי מי ובאילו דרכים מוסדה בקרב הציבור הרחב בישראל האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית בעשור הראשון, מעלה סוגיה נוספת, מאחר שזו נתפסה כ'אידאולוגיה א-אידאולוגית'. זהו דפוס ייחודי של אידאולוגיה שבו המנגנונים המעודדים התקשרות חברתית נתפסים כנטולי אינטרסים המשרתים מעמד או קבוצה מסוימים, ולכן המנגנונים הללו מציגים את עצמם, ואת האידאולוגיה שבשמה הם פועלים, כביטוי לאחדות וללכידות כללית. עיצוב אידאולוגיה כזו הכרחי להמשך שליטת הקבוצות הדומיננטיות, שלבד מאחזותן בפוליטיקה ובכלכלה, יכולות לייצר ולבסס את הקונצנזוס שעליו הן נשענות, כלומר, הידוק של ה'דבק' החברתי התוך-מעמדי והבין-מעמדי בחברה נתונה. הקונצנזוס סביב האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית נשען על מצע של רעיונות וערכים שממנו נגזרת 'הגמוניה תרבותית' שהיא תשתיתו של הסדר החברתי והפוליטי.³

אבקש לבדוק את עיצוב התודעה המעמדית של ציבור 'האשכנזים הוותיקים' כאידאולוגיה א-אידאולוגית דרך בדיקה של מנגנוני הפצה שיטתיים של תכנים רעיוניים-ערכיים ושימושיים, קרי באמצעות עיון ביקורתי בעיתונות העשור הראשון. קטעי העיתונות, אבקש להוכיח, מצביעים על תמורות מהותיות ביחס למדע, לטכנולוגיה ולמוסדותיהם שביטייהן העיקריים היו סביב התחומים הבאים:

2. M. Seliger; 'Fundamental and Operative Ideology: The Two Principal Dimensions of Political Argumentation', *Policy Sciences*, I (1970)
3. R. Bockok, *Hegemony*, Chichester, West Sussex 1986; C. Mouffe, 'Hegemony and Ideology in Gramsci', in: Tony Bennet et al. (eds.), *Culture, Ideology and Social Process*, London 1981, pp. 219-234

א. האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית הוצגה כדרך היחידה האפשרית להתבססות המדינה.
ב. הופץ ידע שימושי הנוגע לנגישותה של האוניברסיטה לקבוצת 'האשכנזים הוותיקים'.
ג. האוניברסיטה הוצגה כמוקד כריזמטי ועיליתי, מוקד שמכונן סביבו אחדות בלתי מופרת בין 'האשכנזים הוותיקים'.

ד. נוצר קו תיחום ריבודי-עדתי שחצץ בין 'ותיקים' ל'חדשים', ועיקרו הבחנה בין אשכנזים למזרחים באמצעות יצירת הייררכיה שבבסיסה מיסוד האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית. האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית היוותה רכיב מרכזי באידאולוגיה המעמדית. זו היתה אחד הבסיסים שיצרו תנאים להתארגנות מחדש של 'האשכנזים הוותיקים' כמעמד למען עצמו וכמעמד שליטי, והיא שאפשרה את התבססותו הכלכלית ואת השליטה הפוליטית של מעמד זה על ידי שימוש במנגנוני שליטה אפקטיביים ואינטנסיביים לאורך זמן. נקודת המוצא של הדיון הזה היא כי לנוכח תמורות מהירות ודרמטיות בהרכב האוכלוסייה, והאפשרויות שנפתחו מסיום השלטון הקולוניאלי הבריטי והקמת מדינה ריבונית, החל להתגבש בחברה הישראלית של שנות החמישים מעמד בינוני דומיננטי בעל מאפיינים היסטוריים ייחודיים לתודעתו הקולקטיבית. כלומר התארגנות מחודשת של מערכת ערכיו, רעיונותיו וזיקותיו המוסדיות של הציבור הוותיק, דור בארץ. לסוגיית ההגדרה של המושג 'מעמד' אבקש לאמץ כנקודת מוצא את תפיסתו של החוקר הבריטי א"פ תומפסון, שחקר את שורשי כינונו של מעמד הפועלים באנגליה:

[...] class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared), feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and as against other men whose interests are different from (and usually opposed to) theirs. The class experience is largely determined by the productive relations into which men are born-or enter involuntarily. Class consciousness is the way in which these experiences are handled in cultural terms: embodied in traditions, value-systems, ideas, and institutional form.⁴

במרכז 'ההתנסויות המשותפות' של המעמד הבינוני המתארגן בישראל בשלביו הראשונים עמדה האקדמיה בכלל והאוניברסיטה העברית בפרט, כמוסד וכרעיון מארגן. בחיבור זה הדגש הוא על עיתונות התקופה ויצירת הזיקה בין גיבושו של מעמד בינוני ובין האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית. תהליכים אלה של התארגנות מחודשת אינם מתמקדים אך ורק בהגדרת האינטרסים המשותפים והגדרת התודעה המעמדית. הם מלווים בשינויים ביחס כלפי החינוך היסודי והתיכוני, באופני התארגנות התא המשפחתי החותר לבסס את מעמדו דרך השתלבות במוסדות האקדמיים ובמנגנוני הפצת תעודות ההסמכה המונופוליסטיים שבאחריותו.⁵

4. E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, New York, NY 1966, p. 11.
5. א' כהן, 'האוניברסיטה העברית בירושלים במעבר מישוב למדינה: היבטים ראשונים לצמיחת החברה המסמכה' בישראל, ציונות, כג (2001), עמ' 297-330; הנ"ל, 'מיכאל שלי והמעבר מעילית מהפכנית למעמד בינוני', ישראל, 3 (2003), עמ' 157-182.

האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית נתפסת ככוח המשפיע בעצמה ניכרת על עיצוב בית החרושת, החקלאות והביורוקרטיה המדינתית והתאגידית. במרכז ניצב מושג הרציונליות, המבטא צידוק לקיומם של הייררכיה, רשומות, כללים, חוקים ותקנות שמטרתם לקדם יעילות, תכנון, יכולת עיבוד מידע וזיכרון לצורך קבלת החלטות. מתוך כך עלה הצורך לטפח שכבה חברתית בעלת השכלה גבוהה ומנותקת לחלוטין מפרולטריון השרירים והעובדים הטכניים הפשוטים, וגם משכבת היוזמים הכלכליים. שכבה זו אמורה להוליך את האדם לשלב איכותי חדש וטוב יותר בחייו מאחר שהיא גורמת לעלייתו של המדע ככוח כלכלי מכריע. ההשכלה נחשבת בסיס לשחרור האדם ולקידומה של חברה מודרנית ודמוקרטית עקב התכונות הטמונות במדע עצמו, המתנגד להשפעתה של כל סמכות חיצונית לפעילותו ומטפח סביבה המאפשרת לטעון טיעונים העומדים במבחן האימות האמפירי. בין רכיבי המדע המודרני הממוסד סביב האוניברסיטאות נמצא את הערכים הבאים: אוניברסליזם – המעודד את ביטול הגבולות הלאומיים; 'קומוניזם' – מטפח שותפות בחלוקת הידע; סקפטיות מאורגן – דוחה יצירת פיקוח וקיבעון של המערכת המדעית; ופעילות שאינה תכליתית – דוחה פיקוח של מערכות חיצוניות למדע על התפתחותו, שאמורה להיות חופשית.⁶ באידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית קיימת כמיהה לוודאות מְרִפִּית ולגילוי מערכות של חוקים טבעיים שיבטלו את השרירותיות שביסוד מודלים קודמים של החברה האנושית. השיח הרציונלי-פוזיטיביסטי, רכיב מרכזי באידאולוגיה זו, שולל את הדפוסים המרכזיים ששימשו לארגון העולם 'הישן' כמו דת, מטפיזיקה ושלטון אבסולוטי, מפקיע מהם את תיאור העולם ומעביר לידי המדע את הגדרת הרצוי, הנכון והצודק.⁷

עצמת האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית טמונה ביכולתה לכונן קהילת שיח (speech community) קבועה סביב מערך טענות שמצדיק את התביעה לחלוקה מחודשת של משאבים נתונים והעברתם לרשות המוסדות המזוהים עם אידאולוגיה זו, ובראש ובראשונה לאוניברסיטאות. מערך הטענות מוצדק מתוך שהוא נגזר בלי התייחסות למעמד החברתי של הדובר, ובתוך כך נעשה הטיעון, בדרך כלל, אימפרסונלי ושוויוני. כך הדוברים נחבאים ואינם מופיעים כנציגי מעמד, עדה או מפלגה פוליטית התובעים לנכס לעצמם זכויות יתר. ואולם בו בזמן השהות של בני המעמד הבינוני במוסדות האקדמיה לתקופות ממושכות מקלה את האינטראקציה החברתית ביניהם. הינוך משותף, תרבות וקודים לשוניים משותפים מאפשרים התפתחות של חוגים ומעגלים חברתיים, קשרים פרופסיונליים ופרויקטים פוליטיים משותפים.⁸

6. R. K. Merton, 'The Ethos of Science', in: Piotr Sztompka (ed.), *On Social Structure and Science*, Chicago, IL 1996, pp. 267-276

7. יהודה שנהב, מכונת הארגון – חקירה ביקורתית ביסודות תורת הניהול, ירושלים ותל אביב 1995. ראו במיוחד פרק א' הדן בויקה בין רציונליות לחשיבה ארגונית והבסיס הרעיוני של אידאולוגיות הניהול המודרניות.

8. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology: The Origins, Grammar and Future of Ideology*, London 1976; Idem, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, NY 1979

בהמשך להגדרתו של א"פ תומפסון, בחינת דפוסי התגבשות המעמד הבינוני בישראל צריכה להיעשות באמצעות מגוון פרקטיקות ועדויות של בני תקופה, כמו שהם מתארים את ההיסטוריה של עצמם. בדיון זה ננסה להוכיח כי לעיתונות הישראלית באותה תקופה הרת חשיבות של בינוי האומה היה תפקיד מרכזי בייחוס חשיבות גבוהה לאידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית, חשובה כשמירה על קיום המדינה, במיוחד לנוכח העלייה העצומה, מרביתה מארצות האסלאם. הצעד הראשון המתבקש הוא להצביע על חולשתם של הסברים רווחים בנוגע לאבחנות בין 'אשכנזים ותיקים' ל'מזרחים חדשים'. בתוך כך יתחזק ההסבר בדבר הדומיננטיות וההתבססות של האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית והפרקטיקות שהתארגנו מסביבה.

אמיר בן-פורת הצביע במחקר שדן בתולדות התבססות המעמד הבורגני בישראל על נקודת זמן מרכזית - 1948 - שיצרה חציצה בין קבוצות היהודים שעלו לארץ 'לפני' ו'אחרי' 1948. לדעתו, היתרון בשוק העבודה של 'האשכנזים הוותיקים' נגזר משני משתנים מרכזיים: האחד הוא ידיעת השפה העברית, והאחר הוא הכרת קודים תרבותיים וחברתיים שהביאו עמן הקבוצות השונות לשוק העבודה. אלה העניקו יתרונות מובהקים לוותיקים על פני החדשים. מכאן קצרה היתה הדרך להבניית שני מעמדות - הפרולטריון והמעמד הבורגני:

לאחר 1948 נוצר תחום הזדמנויות אחר מאלו שקדמו להקמת המדינה. בתחום זה היו רוב הזדמנויות לטובת הוותיקים - אלו שעלו לפני 1948 [...] משום שהם באו קודם, נתמנו הוותיקים למנהלי עבודה ולפקידים בכירים בשירותים, ומכיוון שהם חברים באיגודים מקצועיים של ההסתדרות, הם קיבלו הגנה על מעמדם ועל שכרם. שני דברים פשוטים ביותר ביחס - 'ידיעת השפה' ו'הכרת התנאים המקומיים' - היו בשנים הראשונות למדינה לנכסים מתגמלים ניכרים [...] או, בראשית שנות החמישים, סימן הוותיקן הפרדה כלכלית ותרבותית בין אלה שכבר היו לבין אלה שזה מקרוב באו.⁹

הגורמים שבן-פורת מצביע עליהם הם כשלעצמם גורמים זמניים וכיתרונות מעמדיים הם נשחקים במהירות. ידיעת השפה העברית והכרת הקודים התרבותיים של 'האשכנזים הוותיקים' אינן מנגנון יציב לאורך זמן ובעל יכולת שעתוק בחברה הישראלית, והם נעלמים והולכים ככל שמתחזקת התערות העולים מארצות האסלאם. ואולם, יותר מכך, גם הבסיס העובדתי לטיעונו של בן-פורת ביחס לשנות החמישים נמצא רעוע. הקבוצה הוותיקה האשכנזית לא מיסדה כל מנגנון שמנע את ידיעת השפה העברית מהעולים מארצות האסלאם. העובדות מצביעות על תהליך רב-עצמה בכיוון ההפוך. התקיים מאמץ ממלכתי רחב היקף להנחלת השפה העברית בקרב העולים. כדי להעלות את רמת החינוך הפורמלי של האוכלוסייה, חוקקה הכנסת הראשונה באחת משיבותיה הראשונות את חוק לימוד חובה (תש"ט). חוק זה קבע כי חינוך כל ילדי המדינה, ובכלל זה יהודים וערבים, ותיקים ועולים חדשים יכלול שמונה שנות לימוד חובה חינוך. עקב כך, בין תש"ח לתשי"ח גדל מספר התלמידים במערכת

9. א' בן-פורת, היכן הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים תשנ"ט. הציטוט מעמ' 113 -

החינוך פי חמישה ועמד בסוף העשור הראשון על כחצי מיליון תלמידים. בחינוך היסודי גדל מספר התלמידים ביותר מפי ארבעה: מ־91,000 בתש״ט ל־388,000 בתש״ט. בתום העשור הראשון היו 41 אחוזים של תלמידי החינוך היסודי בנים להורים שעלו לארץ לאחר קום המדינה. בנוסף, ברחבי הארץ הוקמו אולפני בוקר וערב בעשרות בתי תרבות שפעלו בריכוזי עולים, ובשנת 1955 החלה תכנית מקיפה ל'מבצע הנחלת הלשון' בכל רחבי הארץ. מטרת התכנית היתה להקנות 'לכל אזרח במדינה' את יסודות הדיבור, הקריאה והכתיבה בעברית, ואלפי מתנדבים התגייסו לסייע למורים המקצועיים.¹⁰

גם ביחס להכרת התרבות המקומית אי־אפשר למצוא דפוס שיטתי של הדחקה והרחקה של 'הוותיקים' את 'החדשים'. אדרבה, התקיים מאמץ ממלכתי ניכר והופנו משאבים רבים לארגון הרצאות וטיולים חינוכיים לעולים החדשים בכל רחבי הארץ – בעיקר לירושלים ולאזורים סמליים בהתיישבות החקלאית, בחגים היהודיים והלאומיים, טיולים שביקשו ליצור 'סגנון חיים ישראלי'. שיאיו של מאמץ זה היו עיצוב טקסי יום העצמאות ושימור זכר הנופלים במלחמות ישראל והנצחת זיכרון שואת יהודי אירופה.¹¹

לדעתי, בן־פורת התמקד במשתנים היוצרים יתרונות מעמדיים שמתכלים במהירות, ובמשתנים שהקבוצה הוותיקה האשכנזית כלל לא שימרה אלא דווקא טרחה לא מעט לבטלם. לעומת זאת, כאן אני מבקש להצביע על אופני יצירתם של משתנים ארוכי־טווח שהעניקו יתרונות מעמדיים לוותיקים האשכנזים. המשתנים האלה נטועים במערך אידאולוגי מקיף, מאחד והגמוני היוצר ומשעתק את ההצדקה לריבוד בחברה הישראלית, מערך שמשתקף ביחסי העדות תקופות ארוכות לאחר מכן. במוקד היתרונות המעמדיים מצוי ההתמד של אי־סגירת פער ההשכלה האקדמית. האוניברסיטאות נעשו המנגנון המרכזי לשימור פערי השכר בין שתי הקבוצות ובתוך כך יצרו אבחנות מעמדיות בולטות. הדגש הוא כי הנגישות להשכלה האקדמית היא זו שהיוותה את הגורם המרכזי בשימור הפערים ולא מנגנוני אפליה ישירה בתוך שוק העבודה עצמו.¹²

[א] מאפייני האידאולוגיה הטכנולוגית־מדעית

בעשור הראשון להקמת המדינה הוצגה בבהירות ובתקיפות התפיסה כי אותה שכבה חברתית שרוכשת את השכלתה והכשרתה המקצועית באקדמיה מכוננת מעמד בינוני חדש בעל

10. צ' צמרת, עלי גשר – החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, קריית שדה בוקר 1997.
11. מ' עזריהו, פולחני מדינה, חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956. קריית שדה בוקר 1995; א' בן־עמוס וא' בית־אל, 'טקסים, חינוך והיסטוריה: יום השואה ויום הזכרון בבתי ספר בישראל', בתוך: ר' פלחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה – הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים 1998, עמ' 479-457.
12. י' כהן, 'פערים סוציו־אקדמיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975-1995', סוציולוגיה ישראלית, א, 1 (1998), עמ' 115-134.

תביעות מוסריות ופוליטיות חדשות; תביעות אלה נגזרות בעצם מתהליכי ההכשרה האינטנסיביים ברוח המדע המודרני, תהליכים שמעצבים את תודעתו של מעמד זה.¹³ התומכים בתפיסה זו גרסו כי בתחילת ההתיישבות בארץ ובזמן המאבק על הריבונות, לא העריך היישוב במידה מספקת את היסודות המחקריים והתאורטיים, ואילו עתה, עם קום המדינה, נוצר 'הכרח היסטורי' והובן כי בלי מחקר ומדע אין המדינה יכולה להתקיים. בשנת 1955 הכריז אחד המדענים המובילים, אהרון קצ'לסקי (קציר), בכנס בבית ברל בנושא העובד האינטלקטואלי במדינה ובתנועת העבודה כי המדע מאופיין בתכונות הבאות:

ראשית, המדע הוא אנטי-אוטוריטרי במהותו והוא אובייקטיבי במהותו, ומי שמגלה אמת על סמך מבחן ניסיוני - אמירתו עומדת מעבר לכל אוטוריטה. המדע במהותו נוגד לאוטוריטיות, כיוון שאיש המדע הגדול והחשוב ביותר, בעל הוותק הגדול ביותר, אם בא צעיר שגילה תגלית אשר הורסת עבודת חיים של אותו גדול - הצעיר צודק ואין לאוטוריטה שום משקל. האנטי אוטוריטיות המהותית היא עיקרון מוסרי של המדע, שבלעדיו אין המדע יכול להתקיים. חיפוש האמת האובייקטיבית, המבחן הבלתי פוסק של האמיתות לאור הניסיון, והנכונות הנפשית, אומץ הלב הנפשי לשבור את המקובל והמקודש עליך לאור הידע החדש - כל אלה הם עקרונות יסודיים של המדע. ורצונכם ללכת הלאה: רבים אולי מאמינים שאנשי המדע יודעים, אבל מי כמוהם יודעים את גבולות ידיעותינו? במהותה, ההכרה האקדמאית היא ההכרה לענווה, היא הכרה שמלמדת את אפסותך, התבטלותך בפני חוסר הידיעה. היא נותנת הרבה ביטחון בעצם כושרנו להעריך ולתפוס, אבל היא מלמדת ענוותנות של הפרט לעומת המרחבים של הידוע ושל הבלתי ידוע כאחד. וכך שהמדע בא עם תביעות מוסריות מיוחדות, שלא בכל מסגרת נוקשה וקפואה ושונאת הגדרה עצמית יכול איש המדע והאיש האקדמאי ואיש הרוח למצוא את דרכו בתוכם. ולפיכך רק מסגרות חדשות, רק מסגרות רחבות הרבה יותר נוטות להערכת החופש, האנטי-אוטוריטאיות; רק מסגרות כאלה תשמשנה מסגרות נאותות לכל אותו ציבור גדול של פרולטריון חדש.¹⁴

המדע המודרני הוצג כגורם אובייקטיבי, ניטרלי, שואף לצדק מאחר שהוא בנוי על חוקיות קבועה מראש, ניתנת להיחשף, ומעל הכול - מייצג את הקדמה האנושית במובנה הנאור והמוסרי ביותר. מייצגיו, 'הפרולטריון החדש', 'המעמד החדש', בועטים בכל סמכות וכפייה, הם אינם נציגים של אינטרסים משוריינים שמקורם במסורת או בתורשה אלא צועדים בין הספקנות והענווה להפיכתם למכשיר הבלעדי להבנת העולם. האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית אמורה להיות המתודה המארגנת של הסדר החברתי, ובאמצעותה יתאפשר להחיל עקרונות מיון והכללה של מדעי הטבע על תופעות חברתיות.

13. מ' קרן, העט והחרב - לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, תל אביב 1991 [להלן: קרן, העט והחרב].

14. א' קצ'לסקי (קציר), סימפוזיון על הנושא: העובד האינטלקטואלי במדינה ובתנועת העבודה, 30 באפריל 1955, ארכיון מפלגת העבודה. מצוטט גם בתוך: קרן, העט והחרב, עמ' 77-78.

עוד באותו כנס בבית ברל טענו נציגי הקבוצות המקצועיות-אקדמיות, וטענתם קיבלה חיזוק וגיבוי מהמנהיגות הפוליטית,¹⁵ כי רק באמצעות הרחבת יישומה של האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית יתאפשר המשך פיתוח המדינה החדשה, ולא זו בלבד: רק הישגי המדע ימנעו מן המדינה לרדת לטמיון. נציג המהנדסים והאדריכלים טען כי תרומת המקצועות הפרופסיונליים היתה עצומה, והוא קבל על שאין הם זוכים בהכרה פוליטית, כלכלית וחברתית מספקת. נדרשת, לדבריו, הרחבה משמעותית של השפעתם:

[...] הציבור הזה משוכנע שצריך להיות לו חלק לא רק בניהול המפעלים הטכניים והמדעיים אלא משום שתוצאות פעולתו חורגות ממסגרת צרה של התעסקותו היומיומית ויש בהם כדי לעצב את דמותה של החברה, חייב הוא ורשאי הוא לתרום את תרומתו גם בהכוונת העניינים הכלכליים [...] והוא מצפה לכך שישותף בהכוונת ענייני המדינה.¹⁶

החלה להתקבע אפוא התפיסה כי האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית אינה מתמקדת 'בענווה' של הגילוי המדעי בלבד אלא יש לה שאיפות פוליטיות מובהקות לשליטה. ברמה המוצהרת היא גרסה כי מוסריותה נשענת על הבטחה לאפשר לכל אחד מקום ההולם את כישוריו, וכך תגשים את הצדק החברתי. אופטימיות רבה היתה בהשקפה הזאת. היא הניחה כי מעתה הכישורים הנרכשים באמצעות השכלה אקדמית הם אלה שיקבעו, במידה גדלה והולכת, את מקומו של כל פרט ופרט. לפיכך סוג הידע האחד שאנחנו רשאים לכבד הוא זה המקבל את אישורם של מרכזי לימוד אובייקטיביים די הצורך, מוסדות שמנפיקים אישורים על סמך בחינות הוגנות ללא משוא פנים. התפיסה האופטימית של השחרור באמצעות המדע והטכנולוגיה השתלבה עם המאורע המהפכני של השחרור הלאומי והקמתה של מדינת ישראל. אלה נתפסו כמשימות המשלימות זו את זו.

בו בזמן האוניברסיטה העברית בשנות החמישים היתה לגורם פוליטי המבקש לנכס לעצמו תחומי שליטה ומשאבים, יוקרה והשפעה. בכך ביקשה האוניברסיטה לחזק את האתוס האקדמי תוך כדי דחיקתו לשוליים של האתוס החלוצי שרווח לפני העצמאות וכן דחיקת תפיסות פוליטיות ואידאולוגיות מתחרות. חיזוק למגמה זו נמצא בדברי אניטה שפירא, המתארת משחק סכום אפס:

ניכר מתאם בין דעיכת מעמדה של תנועת העבודה לבין עליית מעמדה הערכי של האוניברסיטה: ככל שהועם זוהרם של מוקדי הקרנה ערכיים שמקורם היה בתנועת

15. בן-גוריון טען כי להתגייסותם של המדענים למשימות מחקר ופיתוח ביטחוני וכלכלי שמור המקום המרכזי בבניית המדינה: 'לעבודתנו בישראל, אין דומה מבחינת הקושי והמשוליים הפנימיים והחיצוניים. שאיפתנו הבונה תרד לטמיון, אלא אם כן נדע לגייס את כל הישגי המדע לעזרת המשק, החינוך והביטחון'. ד' בן-גוריון, 'מדע ומוסר: תרומת יוון, הודו וישראל', הרצאה באוניברסיטת ברנדייס, 9 במרס 1960, ארכיון בן-גוריון.

16. א' קצ'לסקי, סימפוזיון על הנושא: העובד האינטלקטואלי במדינה ובתנועת העבודה, לעיל הערה 14, מצוטט גם בתוך: קרן, העט והחרב, עמ' 78.

העבודה – כמו התנועה הקיבוצית, ותיקי תנועת העבודה, המנהיגות הפוליטית בת הדור הראשון – נכנסה האוניברסיטה לחלל שנוצר והחלה למלא תפקיד מפתח בגיבוש אתוס לאומי חילוני והומניסטי. מבחינה זו, היא אכן יצרה עילית תרבותית, שמשמשת אחד ממוקדי ההשראה והביקורת של החברה הישראלית.¹⁷

האתוס הדומיננטי שרווח לפני העצמאות טיפח עילית משרתת אומה שקידשה את אידאולוגיית 'החלוץ': מערך של רעיונות, נורמות ודימויים שכיוונו את היחיד אל עבר יעדים קולקטיביים תוך כדי ויתור על תגמולים אינסטרומנטליים ישירים.¹⁸ אידאולוגיה זו נשחקה במהירות עצומה בשנות החמישים, אלא שנשאי האידאולוגיה החדשה ביקשו לתת לשינוי רציונליזציה שתחזק את אחיזתו בחברה בטענה כי זו אותה עילית משרתת אומה, על אנשיה ותפיסותיה האידאולוגיות היסודיות. זה היה 'פרולטריון חדש', אלא שלאחר קום המדינה השתנו היעדים שהציבו המדינה והחברה.

אחד ממעצביה של גישה זו בתודעה הציבורית היה שבתי טבת, עיתונאי בכיר בעיתון הארץ, שביקש לעמוד על השינוי שחל באופי הנוער בשנות החמישים. נוער זה החל להתבסס במהירות מבחינה כלכלית, תוך שהוא זונח עקרונות מוסריים של ענווה, צניעות ופרקטיקות של הליכה אל הספר המרוחק להגשמת החלוציות. לדעת טבת, היו אלה אותם בני נוער של הפלמ"ח שעדיין 'עובדים למען הכלל', אלא שבשלב הראשון, הקודם, הם עשו זאת במנגנונים צבאיים ומדינתיים, ואילו בשנות החמישים הם עשו את דרכם לעבר השוק הפרטי, היוזם הקפיטליסטי, וגם בו מיקדו את מרב מרצם, לדבריו, בצורכי המדינה ש'היום דרושים לה מנג'רים ויזמים'. לכאורה, העילית המשרתת שנוצקה בהכשרה, בתנועת הנוער, בפלמ"ח ובקיבוץ נותרה בעינה, ו'לא חל כל שינוי בטובים שלנו' מאחר שהם מוסיפים לעצב את דרכם מתוך הקשבה לתביעותיה של המדינה. השינויים הם רק ב'שלבי הקריירה' ו'בנוסחי האופנה' המגדירים את המצטיינים בעיני החברה הישראלית.¹⁹

[ב] התמיכה הציבורית באידאולוגיה החדשה

בעיתונות בשנות החמישים עלתה תביעה חד-משמעית להרחיב את ההשכלה הגבוהה. זו הוצגה כדרישה של כלל הציבור – צעירים ומבוגרים, ותיקים ועולים חדשים, במרכזים העירוניים ובפריפריה החקלאית – לאחר מלחמת העצמאות, להשתלב במהירות במוסדות ההשכלה הגבוהה. דחיפותה של התביעה נומקה במשימות הלאומיות, הצבאיות וההתיישבותיות

17. א' שפירא, 'תנועת העבודה והאוניברסיטה העברית', בתוך: ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 689.

18. מ' ליסק, 'אסכולות שונות של תפיסת בניין היישוב היהודי', בתוך: נ' גרץ (עורכת), נקודות תצפית – תרבות וחברה בארץ ישראל, תל אביב תשמ"ח.

19. ש' טבת, 'מה קרה לנוער הפלמ"ח?', הארץ, 14 במאי 1965.

שנועדו לחזק את עצמתה של המדינה שזה מקרוב הוקמה. מיד לאחר סיום מלחמת העצמאות נקראו מוסדות ההשכלה הגבוהה, והאוניברסיטה העברית בראשם, עם מנגנוני המדינה וההסתדרות יחדיו, להרחיב את לימודי ההשכלה הגבוהה. כך למשל בעיתון דבר, ביטאונה של מפלגת השלטון:

[...] הגיעה השעה שכל הגורמים הנוגעים בדבר: מוסדות ההשכלה הגבוהים בארץ, משרד החינוך והתרבות והמרכז לתרבות, על כל מערכת ועדות התרבות המסונפות אליו, יתנו יד זה לזה ויפתחו בפעולת השכלה ראויה לציבור ולשעה, הצמאים לה ותובעים אותה.²⁰

לזה נוסף נימוק חשוב שקשר את התרחבות ההשכלה עם הקמתה של חומה בצורה המגינה על הציבור מפני 'התבוללות ליבנטינית'.²¹ Levantinism היה למושג מפתח בתיחום גבולות האקסקלוסיביות של המעמד הבינוני בישראל – בין 'אשכנזים ותיקים' לאותם 'מזרחים חדשים', שלהם תרבות ואינטרסים מנוגדים. בעשור הראשון ריחפה מעל המעמד הזה סכנת 'התבוללות הליבנטינית' אך ורק בשל גלי העלייה של יהודי ארצות האסלאם; לא בשל האוכלוסייה במדינות ערב שהקיפו את מדינת ישראל וגם לא בשל המיעוט הערבי הישראלי, שלאחר מלחמת העצמאות היה לקבוצה קטנה, מדוכאת באמצעי דיכוי חריפים. כל אלה כלל לא עוררו חשש מ'התבוללות ליבנטינית'. במחקר על אודות מורשתו של המשפט המנדטורי בישראל טוען אסף לחובסקי כי החשש מלבנטיניות היה לנושא מרכזי בחשיבה הצינונית הפוליטית ובתרבות הצינונית של אמצע המאה העשרים.²² המילה 'לבנט' לא הציבעה רק על חלקו המזרחי של הים התיכון; היא קיבלה משמעות שלילית והצביעה על מקבץ תכונות כמו השכלה שטחית, חוסר תרבות ואחידה במוסר מפוקפק.²³ גם השימוש במילה 'התבוללות' העיד על סוג של סכנה קיומית לזהות העברית-ישראלית, שעלולה להימחק או להיטשטש. החשש מפני שינויים תרבותיים כתוצאה מגלי העלייה מארצות האסלאם הפכו למטבע שגור בקרב אקדמאים בכירים, כך למשל, פרופ' שמואל נוח אייזנשטדט בפגישה עם ראש הממשלה,

20. ב' שווארץ, 'השכלה לעם', דבר, 9 בפברואר 1950.

21. 'שוכמן', 'האוניברסיטה – בת חורגת?', דבר, 21 בדצמבר 1951. הציטוט המלא במוטו של המאמר.

22. א' לחובסקי, 'בין שני עולמות – מורשת המשפט המנדטורי במדינת ישראל בראשיתה', בתוך: 'בן אריה (עורך), ירושלים בתקופת המנדט – העשייה והמורשת, ירושלים 2003, עמ' 253-286.

23. עדות לתכונות השליליות המובהקות של 'הלבנטיני' אפשר למצוא במגוון של מילונים. במילונו של י' גור, מילון עברי, תל-אביב 1946, נקבע כי לבנטיני הוא 'כינוי לאיש חסר תרבות אמיתית ויושר מוסרי'. במילון אבן שושן, המילון החדש, ירושלים 1983 נקבע כי לבנטיני הוא 'כינוי לאדם שהשכלתו שטחית ונימוסיו חיצוניים בלבד, בלא תרבות אמיתית ובלא יציבות רוחנית'. במילון של ש' בהט ומ' מישר, מילון ההווה: מילון שימושי לעברית התקנית, תל אביב 1995, נקבע כי זהו כינוי ל'חסר תרבות, שטחי ולבסוף במילונו של י' שויקה, רב מילים: המילון השלם, עברי-עברי, תל אביב 1997, נקבע כי לבנטיני הוא 'כינוי גנאי לאדם חסר תרבות, המוני ורעשני. הרחבה נוספת מצויה במאמר הנזכר של א' לחובסקי, שם עמ' 278-279 ובמיוחד בהערה מספר 90.

דוד בן גוריון: 'אם נקח הדוגמא הזאת, של הסכנה הלבנטינית – נוכל להתגבר עליה אך ורק אם נעשה מאמצים בלתי רגילים במצב זה ובשביל עם אחר'.²⁴ בו בזמן פונן 'אקלים ציבורי' סביב ההשקפה כי קידום המדע וביסוס האוניברסיטה העברית יתרום ללכידות חברתית בעיקר לקבוצת הוותיקים. השקפה זאת הלכה והתפשטה, בלתי מעורערת, כאילו היתה נטולת אינטרסים מעמדיים או עדתיים, וסייעה לה בזאת גם העיתונות. היא היתה לאידאולוגיה הגמונית; כמעט שלא הושמעה עליה ביקורת, אלא רק תביעות להגדלתה ולהרחבתה המהירות של ההשכלה הגבוהה, שכן ראו בה מכשיר להתמודדות עם בעיות התעשייה, הכלכלה, ומעל הכול עם בעיות הביטחון שהחברה בישראל ניצבה לפנייהן. ביחס לאידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית, חפפו זו לזו כמעט בשלמות הזהות הלאומית המשותפת, מזה, והזהות המעמדית החדשה, מזה. 'המורחים החדשים', שמוקמו בתחתית סולם הריבוד החברתי, היו אמורים לקבל בהבנה ולהפנים את האי-שוויון שבעננת היוקרה, הכבוד והתגמולים החברתיים האחרים על פי הדגם האידאולוגי החדש, והם אכן קיבלו והפנימו זאת.

לעתים תביעה זו נוסחה בצורה אתנוצנטרית קיצונית. כך למשל בסכסוך שהתגלע בין תושבי המושב גבעת יערים, מרביתם יוצאי תימן, ובין יוסף ים, מרצה לסטטיסטיקה באוניברסיטה העברית, סביב נסיעה בשבת בתחומי המושב. וכך כתב המרצה למזכירות המושב:

בעוד אני בוגר אוניברסיטה, אין אנשי מושבכם אלא איכרים חסרי השכלה ותרבות, פרט לתורת משה (שערכה אפס). לא ייתכן שהבורים ישלטו במשכילים, בעוד אני יליד הארץ, אין אנשי המושב אלא עולים חדשים שחיים בזכות מס הקליטה שאני משלם. למעשה אתם חיים בארץ בחסד ולא בזכות, בעוד אני ממוצא אירופי, אין אנשי המושב אלא תוצרת אסיאתית חסרת כל חוש מינימאלי לדמוקרטיה, אין הדעת סובלת שציבור חסר תרבות מאסיה ישלוט באירופאים.²⁵

הבנה נחרצת זו נגזרה, במידה רבה, מעצמת הלכידות שנוצקה סביב האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית בקרב קבוצות העילית הוותיקות. הן הצליחו לנצל את יתרונותיהן המוסדיים, הכלכליים והפוליטיים כדי לבסס ולהפיץ דגם זה של לגיטימציה. עצמתן של הדגם הטכנולוגי-מדעי היתה טמונה במיסוד מנגנון שהפך אותו לכות משעתק רוטיני של יחסי העצמה בין קבוצות

24. פגישת ראש הממשלה עם אנשי מדע ואנשי רוח (1961), בתוך: ד' אוחנה, משיחות וממלכתיות – בן-גוריון והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, 2003, עמ' 227. הפגישה עם בן-גוריון נערכה ב-4 ביולי 1961 ונכחו בה: פרופ' אהרון קציר, פרופ' ל' הלפרין, פרופ' משה רזימלביץ, פרופ' דן פטנקין, פרופ' יעקב כ"ץ, פרופ' שמואל נח אייזנשטדט, פרופ' שניאור ליפסון, פרופ' שלמה הסטרין, פרופ' אפרים אלימלך אורבך, פרופ' משה חיים שלסניאק והסופר חיים הוז.

25. מ' לוי (עורך), 'אורות וצללים במדינת ישראל', קול סיני – ביטאון החוג הרעיוני הבלתי מפלגתי 'נאמני התורה', גיליון ט, כרך ב, 19 (סיוון התשכ"ג), עמ' 231. אבקש להודות לנסים לאון על שהפנה אותי למקור זה.

האוכלוסייה השונות. הקבוצה האשכנזית הוותיקה, שעיקרה בא מתרבות מזרח אירופה ומרכז אירופה, חששה כי בסיסי הלגיטימציה של פעילותה, שנוצקו לפני העצמאות, נשחקים במהירות עקב גלי העלייה. דן הורוביץ ומשה ליסק מצביעים על כך וכותבים:

שנת 1951 היוותה אפוא נקודת מפנה: בפעם הראשונה מאז חידוש העליות לארץ ישראל בסוף המאה התשע עשרה הפכו ילידי אירופה למיעוט בקרב העולים. לאחר תקופת מעבר של שנה אחת בלבד, שבה תפסו העולים מאסיה את המקום הראשון, עברה בשנת 1952 הבכורה ליוצאי אפריקה שהיוו את הקבוצה הגדולה ביותר בין עולי שנות החמישים. השינויים בהרכב ארצות המוצא של העולים הם גורמי המהפכה הדמוגרפית הגדולה שהתרחשה בשנים אלה בחברה הישראלית.²⁶

הוותיקים התארגנו אפוא סביב מצע חדש של אינטרסים משותפים. הוא נבנה בחלקו אל מול קבוצות העולים החדשות, קבוצות עולים שחיו במובלעות אקולוגיות חברתיות-תרבותיות.²⁷ אינטרסים משותפים אלה לא היו כרוכים בסיכול עצם השאיפה ליצור שותפות גורל של כלל הישראלים, ותיקים ועולים למוצאיהם השונים, או בסיכול גיבושה של סולידריות חברתית בסיסית ומקיפה בחברה הישראלית; אבל אותם אינטרסים של קבוצת הוותיקים יוצאי אירופה וצאצאיהם היו כרוכים בוויסות עצמתה של הסולידריות החברתית-לאומית. הם ויסתו אותה לצורכיהם בעזרת האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית. אידאולוגיה זו הקנתה לגיטימציה ליתרון ניכר שרכשו לעצמם הוותיקים סביב אמצעי ייצור מרכזי – נגישות לתעודות ההסמכה האקדמיות. היתרון החדש חיזק את הסולידריות הפנימית בקרב העליות הוותיקות שהתעצבו סביב האוניברסיטה, סביב מוקד הודעות כריזמטי מעמדי. המוקד הזה – האוניברסיטה – היה פתוח לרווחה ביסודו בפני הוותיקים ובכך סייע בצמצום מתיחות שבדרך כלל מתפתחת בעצמה רבה בקרב עליות בונות אומה אחרי רכישת הריבונות. לפני העצמאות שיקף הפיצול האידאולוגי הדומיננטי, בקרב האוכלוסייה בכלל והעליות בפרט, שסעים שמקורם בדימויים המנוגדים של החברה הרצויה יותר מאשר שסעים מעמדיים קונקרטיים. תופעה זו השתנתה לחלוטין בעקבות מיסוד האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית והפיכתה למקובלת על כל הקבוצות הפוליטיות 'הוותיקות' התומכות באתוס הציוני. אידאולוגיה זו חתרה ליצירת הפיפה בין 'הוותיקים' ובין 'העולים החדשים' והבליטה את

26. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, ישראל – חברה בעומס־יתר, תל אביב 1990, עמ' 113.
27. 'היקף העלייה וקצבה גרמו לכך שלעמים עברו שנים בין בואם של העולים לבין קליטתם בתעסוקה, בשיכון ובאבטחת שירותים ציבוריים. פער זה גרם לכך שמאות אלפי אנשים היו נתונים במצב של ארעיות מבחינת מגורים, תעסוקה וניתוק מהתרבות ומהחברה הישראלית הוותיקה. אוכלוסייה זו חיה במעין מובלעות אקולוגיות וחברתיות-תרבותיות. העולים שהגיעו בתקופה מאוחרת יותר הועברו תחילה למחנות עולים שתושביהם היו סמוכים על שולחן הקולטים [...] מאוחר יותר הועברו העולים למעבדות, שגם הן היו בחזקת מגורים זמניים, ותושביהן התפרנסו בעיקר ממכסה של ימי עבודה ('עבודות חק') שזומנו מתקציבים ציבוריים.' מ' ליסק, 'העליה הגדולה של שנות החמישים: כמה הרהורים בפרספקטיבה היסטורית', הצינונות, מאסף יד (1989), עמ' 203-217, הציטוט מעמ' 205.

הפיצול החברתי על בסיס של נגישות לתפקידים ומקצועות שניתן לראות בהם תפקידי עילית אך ורק לקבוצה התרבותית הדומיננטית, ובין 'האחרים' שנדחקו לשוליים. הדבר בא לביטוי בזיכרונותיו של הסופר סמי מיכאל:

[שאלה:] כשידעו שאתה 'יהודי שחור' ראו בך יהודי ערבי?

[סמי מיכאל:] פרימיטיבי. זו היתה המילה השגורה שנשמעה על ימין ועל שמאל, היא באה מכל צד. השתמשו במילים לועזיות: פרימיטיבים, לומפן-פרולטריון, פרוזיטים. את הכינויים הללו שמענו הרבה. בשבילי פרימיטיבים של אז היו השבטים במרכז אפריקה, ואני הלא באתי מתרבות שהורשים שלה קיימים 2500 שנה. ומי אמר לי פרימיטיבי? לא פרופסור או מורה, אלא אחד, שאחר כך התברר שגדל וצמח בכפר נידח ברומניה או בפולין, ומבחינת ההשכלה היה נחות ממני בהרבה.²⁸

בראשית שנות החמישים השתנה מן הקצה אל הקצה היחס לאוניברסיטה העברית, וקריאה ציבורית הופנתה לכנסת להגדיל בשיעור ניכר את הקצבות הממשלה לאוניברסיטה, בלי שתולאם על ידי המדינה. למגמה חדשה זו יש זיקה לשינויים פנימיים משמעותיים שחלו במבנה הנהלת האוניברסיטה העברית ובאו לביטוי בנכונות האוניברסיטה להקים במהירות מסגרות לימודים שתאפשרנה לרכוש בדרך מהירה וקלה יותר תארים אקדמיים התואמים את צורכי המדינה הדחופים. עד להקמת המדינה הכשירה האוניברסיטה העברית אך ורק לתוארי מוסמך ודוקטור, אולם עם הקמת המדינה אושר לראשונה בישראל מסלול לימודים לתואר ראשון בפקולטה למדעי הרוח, שהיתה הפקולטה הגדולה במספר הסטודנטים שלה וכן החל תהליך מואץ של הקמת פקולטות חדשות: משפטים, חקלאות, מדעי החברה ורפואה. בד בבד חלו שינויים בדרג המנהל של האוניברסיטה עם התפטרות נשיא האוניברסיטה פרופ' זליג ברודצקי מאנגליה. הלה התפטר תוך כדי 'טריקת דלת' והטחת האשמות חריפות בממשלה בשל מדיניותה כלפי האוניברסיטה. מגמה זו של הגדלת תקציב האוניברסיטה והרחבת תחומי ההכשרה האקדמית שלה באה לביטוי בסילוק אישים מהאוניברסיטה שנתפסו כמי שהגדילו את המתח ביחסי האוניברסיטה עם היישוב והמדינה, ובראשם האדמיניסטרטור של האוניברסיטה, ד"ר דוד ורנר סנטור. במרכז השינוי עמד מינויו של פרופ' בנימין מזר לנשיא ולרקטור האוניברסיטה, בתמיכתו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון, וכסגן הנשיא נבחר הפרופ' מיכאל אבן-ארי.

התבססות מעמדו של פרופ' בנימין מזר כדמות ציבורית דומיננטית גם מחוץ לאוניברסיטה, בקרב הציבור הישראלי ובהוץ-לארץ, בעיקר בקרב יהודי ארצות הברית, מהירה היתה ומרשימה. בתוך זמן קצר יחסית היה מזר לאישיות ציבורית ידועה, סמל לאומי ודמות ראויה לחיקוי ולהערצה, מדען דגול שחשף את הקשר בין תקופת המקרא לימינו אלה. בתחום זה הוא שירת היטב את צרכיו האידאולוגיים של השלטון. כך, למשל, כרוניקה עיתונאית מ-1956: 'תגלית רבת-ענין הביא פרופ' ב. מזר בכינוס הרביעי לתנ"ך: כתובת שישק ממקדש

28. ס' מיכאל, גבולות הרוח – שיחות עם רוביק רוזנטל, תל אביב 2000, עמ' 57.

אמון בכרנך, המספרת על הלחץ שהיו המצרים לוחצים את ישראל. הכתובת מפרטת מסעו הצבאי של שישק מלך מצרים, שהיה מכוון בעיקר לממלכת ישראל והגב ובה גם נזכרים ישובים עבריים לעשרות, מהם שווה ומהם עדיין בחינת מדרש נעלם. ולא על תקופתה בלבד באה ללמד, ההרצאה האירה את הכתובת באור ימינו, כמסקנה הנובעת מאליה: כאז כן עתה.²⁹ סמוך ליום הולדתו החמישים של מזר התפרסמו בעיתונים בארץ מאמרים נלהבים על אישיותו ופועלו של נשיא האוניברסיטה,³⁰ ועליהן נוספו ידיעות על מסיבת הפתעה שנערכה לנשיא בבית שערים, באתר החפירות הארכאולוגיות שנערכו בפיקוחו.³¹ במסיבה פורסם כי האוניברסיטה החליטה לכבד את נשיאה בהקצבת 1,000 לירות למפעל מחקר, לפי בחירת מזר, וכן סכום דומה לחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, לעבודה ארכאולוגית. בעיתון מעריב הורעפו שבחים רבים על נשיא האוניברסיטה: 'פרופ' ב. מזר – כאיש מדע, כמורה וכנשיא – הוא קודם־כל איש המעשים, ניגש הוא לחקירתו המדעית בראייה מפוכחת וללא כל משפט קדום, דתי או "חפשי", גזעי או לאומי [...] איש מדע דגול, מורה מלבב, עניו, איש העם, איש שיחה, איש הרוח, איש האשכולות, תלמיד חכם וכדומה. לפנינו איש מדע ואדם מיוחד, עצמאי, מקורי הוגה ובעל מעוף – ועדיין לא הגיעה השעה למצות את קווי ייחודו. הבה נחכה להודמנות נאותה יותר – ליובל השבעים [...].³²

דור מייסדי האוניברסיטה העברית מעולם לא זכה לקרוא בעיתונות העברית דברי קלס בסגנון שהורעף על בנימין מזר וחבריו במחצית שנות החמישים. העיתונות הישראלית התגייסה ברצון למסע הנמרץ לבניית נשיא האוניברסיטה כענק רוח בשדה האקדמי, כמו שטיפחה את פולחן דמותו של ראש הממשלה כמנהיג לאומי ברמתם של נביאי התנ"ך הקדמונים. מאחר שמזר לא היה מוזהה במובהק עם מפלגה מסוימת, השתתפו במסע זה גם עיתונים שלא תמכו בהכרח במפא"י או במחנהו של בן־גוריון.

סגנו של פרופ' מזר בשנים 1953-1959, פרופ' מיכאל אבן־ארי, הוצג גם הוא בעיתונות כשילוב האידיאלי בין 'ספרא וסיפא'. צוין כי אבן־ארי שימש תותחן ביחידות הצבא הבריטי שהכשירו את מרבית המפקדים לעתיד של חיל התותחנים בצה"ל: 'תותחן ופרופסור למדעי הטבע, צרוף נאה ואופייני לעם העומד על נפשו', קבע העיתון למרחב.³³ עמדתו של פרופ'

29. א"ח אלחנני, 'עם פרופ' בנימין מזר', דבר, 10 באוגוסט 1956.

30. ש' אברמסקי, 'המורה ואיש המדע – חמישים שנה לנשיא האוניברסיטה פרופ' ב. מזר', מעריב, 27 ביולי 1956; א"ח אלחנני, 'עם פרופ' בנימין מזר', דבר, 10 באוגוסט 1956; 'י' רות, 'לפרופ' ב. מזר בן ה־50 – ברכה', על המשמר, 27 ביולי 1956; ש' בן־ברוך, 'פרופ' ב. מזר (ליובלו)', הבקר, 23 ביולי 1956; א"ה, 'לדמותו של פרופ' מזר (במלואת לו 50 שנה)', הארץ, 20 ביולי 1956; Prof. Mazar Marks 50th Birthday', Post, 22 July 1956.

31. 'האוניברסיטה העברית החליטה לכבד את פרופ' מזר [...]', הארץ, 26 ביולי 1956; הבקר, 'ידידיו של הפרופ' בנימין מזר [...]', 26 ביולי 1956; על המשמר, 'מברכים את פרופ' מזר במלואת לו חמישים', 26 ביולי 1956; 'H. U. President Has Surprise Party', The Jerusalem Post, 25 July 1956.

32. ש' אברמסקי, 'המורה ואיש המדע – חמישים שנה לנשיא האוניברסיטה פרופ' ב. מזר', מעריב, 27 ביולי 1956.

33. 'י' שרב, 'הסטודנטים מבקשים עבודה', למרחב, 29 באוגוסט 1955.

בנימין מזר, הנשיא והרקטור, המתמקדת בצורכי המדינה, באה לביטוי בהצהרותיו בעיתונות: 'ייעודה של האוניברסיטה מתבטא בהכשרת אינטליגנציה יהודית לתפקידים בכל שטחי המדע השימושי לשרות המדינה. ייעוד זה מתבטא, למשל, בפעולותיה של המחלקה לחינוך, הנמצאת בקשר אמיץ עם משרד החינוך, וכן בהכשרת אנשי רפואה, חקלאות ומשפט, שמחלקותיהם הולכות ומתרחבות. תצוין גם הפאקולטה למדעי הטבע, המכשירה חוקרי טבע הארץ ואוצרותיה, ביולוגים ואנשי מדע בענפים שונים'.³⁴ כך מתחיל תהליך חשוב בגיבושו של כל מעמד חברתי: נוצקות בו הדמויות החיוביות המראות את הדרך.

שינוי דרמטי זה במדיניות האוניברסיטה, שהחלה להיענות לצרכיו של הציבור בארץ, נתפס בעיתונות במונחים של הקמת אוניברסיטה חדשה על חורבותיה של האוניברסיטה הסוררת בתקופה שלפני העצמאות.³⁵ הצטמצמה החציצה בין ההר לעמק – בין חיי הרוח שעל הר הצופים, המכוונים עצמם בעיקר להקים מרכז רוחני שישרת את העם היהודי בכללותו ולא את מטרותיו וצרכיו של היישוב היהודי, ובין חיי 'העמק' – שהתמקד בעיקר בעמק יזרעאל. צורכי המדינה החדשה חדרו אל האוניברסיטה והחלו לעצב את מכלול פעילותה:

המלחמה הורידה את האוניברסיטה לירושלים של מטה. הכוחות המפעילים והפועלים באוניברסיטה נשתנו אחר מלחמת העצמאות תכלית שינוי. המצור והמלחמה עברו על מרבית האנשים החל מן הפרופסורים ועד לאחרוני העובדים הטכניים; הדור החדש אשר בא היה רובו ככולו חיילים משוחררים, לוחמים שעמדו בקרבות, ראו בלידתה של העצמאות המדינית וחשו על בשרם את שכר-הדמים; ומעל לכל – לא היה עוד שלטון בריטי, לא היתה עוד בעיה של שני עמים תחת שלטון זה, אלא היתה מדינת ישראל וירושלים החצויה ומדינת קיבוץ גלויות אשר את בעיותיה החינוכיות, המדעיות וההשכלתיות היא החלה מגלה אך זה עתה. שעה שביום 22 באפריל 1949 נפתחה שנת הלימוד של האוניברסיטה העברית במדינת ישראל היו 500 הסטודנטים הנוכחים עדים, למעשה, ליריית אבן-הפינה מחדש – אבן הפינה לאוניברסיטה במדינת ישראל.³⁶

משעה שהובהר כי הנהלת האוניברסיטה נרתמת לתמיכה לא מסויגת בצורכי המדינה ואין בכוונתה לקבוע מדיניות פוליטית עצמאית, הטרודוקסית, תביעותיה של האוניברסיטה התקבלו באהדה מרובה. ביטוי להיפוך היחס לאוניברסיטה הוא כותרות כתבות אחדות שפורסמו בעיתוני התקופה, 'המדע מרגיש את עצמו מקופח' ו'האוניברסיטה – בת חורגת?', שנועדו להיות מנוף ללחץ על הכנסת והמשלה לסייע לאוניברסיטה שזה מקרוב נולדה מחדש. האוניברסיטה אמורה לקבל תקציבים ביחס דומה לאלה המוקצים לקליטת העלייה

34. שי נירגל, 'ראיון השבוע: פרופ' בנימין מזר – נשיא חדש לאוניברסיטה', זמנים – ביטאון המפלגה הפרוגרסיבית, 6 בנובמבר 1953.

35. מ' ליסק וא' כהן, 'האוניברסיטה העברית כמרכז תרבות אלטרנטיבי בישוב היהודי בארץ-ישראל', בתוך: ח' לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית, ב, ירושלים, בדפוס.

36. ד' אשכול, 'הר הצופים – מוסד ואמונה', על המשמר, 5 באפריל 1953.

ההמונית, כך נכתב בעיתונות, מאחר ששתי המטרות החברתיות האלו משקפות קונצנזוס לאומי: 'על זאת - כמו על משימת קיבוץ הגלויות - אין מחלוקת בקרבנו'.³⁷

פגיעה של הממשלה באוניברסיטה על ידי מניעת תקציבים נתפסה כפגיעה חמורה בנהירת בני הנוער ללימודים גבוהים: 'עובדה היא, שתלמידים רבים הפונים אל האוניברסיטה פניהם מושבים ריקם רק בגלל שאלת המקום, הרי זו עובדה משוועת שבכדי להתקבל כתלמיד במקצוע אחד התחרו ביניהם השנה כמאתים תלמידים על 25 מקומות בלבד. יתר 175 התלמידים ועוד רבים שלא ניגשו לבהינתן תחרות זאת נאלצו כולם לחזור לבתיהם, מחמת חוסר מקום'.³⁸ הממשלה נקראה לפתור 'ענין קטן זה' באמצעות בנייה מהירה של בניינים או צריפים שבדיים לאוניברסיטה ולמגורי סטודנטים וכן באמצעות הגדלה משמעותית של התמיכות הכספיות בסטודנטים, כך שהלימודים האקדמיים לא יהיו נחלתם של בני עשירים או שחיבו סטודנטים דלי אמצעים לעבוד במרוצת לימודיהם.

התמיכה הציבורית בעמדות האוניברסיטה באה לידי ביטוי מובהק בוויכוח שהתנהל בין ראש הממשלה ובין הנהלת האוניברסיטה על מיקומו של הקמפוס החדש של האוניברסיטה. גם לו היתה למדינת ישראל בשנות החמישים ריבונות דהיורה בהר הצופים, לא היה אפשר לקיים את פעילות האוניברסיטה במובלעת הנתונה לחסדיו של הלגיון הירדני. ראש הממשלה הודיע מעל בימת הכנסת, וכן באורח רשמי לשלטונות האוניברסיטה, כי הוקצה שטח אדמה רחב ממדים על יד בית החולים האוניברסיטאי 'הדסה', בין עין כרם לקיבוץ צובא, שיאפשר הקמת קריית מדע גדולה. ואילו הנהלת האוניברסיטה עמדה על דעתה כי הקריה החדשה שתחליף את הר הצופים תשוכן בתוך העיר ירושלים. בעיתון דבר התפרסם מאמר בשם 'הבירה והאוניברסיטה', ובו נדחתה לחלוטין עמדתו של ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, אף שזכויות רבות לו על העיר - כך נכתב במאמר - בשל עמידתו התקיפה במלחמת העצמאות למניעת נפילתה במצור. יש במאמר קריאה להתגייסות כללית של עיריית ירושלים והסתדרות העובדים הכללית לעמידה לצד האוניברסיטה בשעה קשה זו, כדי לבטל את 'רוע הגזירה'. זו היתה אחת הפעמים הראשונות והיחידות בשנות החמישים שבה הפגין העיתון דבר הודהות מלאה עם עמדות עקרוניות של הנהלת האוניברסיטה מול הנהגתה הפוליטית של המדינה, ויש בו כדי להצביע על תפנית משמעותית באקלים הציבורי וביחסו לאוניברסיטה. נטען כי הוצאת האוניברסיטה מתוככי העיר תפגע בכלכלת העיר וברמתה התרבותית, וכן:

אין אנו יודעים מה השפיע על ראש הממשלה בעמידתו העקשנית בענין זה [...] מדוע אין הממשלה יודעת לעשות גם בירושלים מאמץ דומה, שיוציא למרחב את המוסד אשר לקה כל כך הרבה במלחמת השחרור ואשר הבראתו כה דרושה לנו? ולשם מה עומדת הממשלה לעשות את המעשה הזה, לכפות על האוניברסיטה ועל ירושלים צעד שהוא בניגוד מוחלט לרצונם ולדעתם ולצרכיהם? כדי לזכות את האוניברסיטה בשטח של אלפי דונמים? אין הם דרושים לה. כל הפיזור הזה יהיה בו נזק יותר מתועלת, כשם

37. נ' טירה, 'המדע מרגיש את עצמו מקופח', מעריב, 11 בדצמבר 1951.

38. 'שוכמן', 'האוניברסיטה בת חורגת?', דבר, 21 בדצמבר 1951.

שהתועלת שברכיכוז מופרו בקרית מדע מוטלת בספק, כמו שברורים למעלה מכל ספק ההפסדים בהסעת אלפי נוסעים בכל יום וביטול חלק חשוב מזמנם היקר. ירושלים חייבת להתעורר משתיקתה ולהכנס בעבייה של קורה זו. זה נוגע לעיריה, זה נוגע להסתדרות ולתנאי עבודתם וחייהם של אלפים מבין חבריה, זה נוגע למוסדותיה התרבותיים. בשום פנים אין להשאיר את האוניברסיטה בודדה במערכה קשה זו.³⁹

הלחץ הציבורי נשא את פרותיו והודשים ספורים לאחר מכן, באפריל 1953, בישרו העיתונים שדוד בן-גוריון נסוג מעמדתו הנחרצת שהשמיע מעל בימת הכנסת וכי הממשלה מאמצת את עמדת האוניברסיטה העברית ביחס למיקומה: 'בברכה רבה יקדם הצבור הירושלמי את ההחלטה, שבאה עליה כבר הסכמת הממשלה, שחלק האוניברסיטה יבנה בפנים העיר, בסביבת נוה-שאנן, ולא במרחק עשרה קילומטר מחוצה לה, בדרך לצובא'.⁴⁰ יתר על כן, משנה זו ואילך הודיעה הממשלה לחבר הנאמנים כי היא תישא במימון חלק הארי של הפעילות השוטפת של האוניברסיטה: 'ועוד בפרט חשוב ביותר התבשרנו לטובה בישיבה זאת. והוא, שהממשלה מבטיחה כיום חלק גדול מתקציב החזקת האוניברסיטה. ע"י כך ניתן למוסד לחיות ולהתפתח בלי משברים כספיים קשים ולכוון את מאמצי השוחרים להקמת בנינים והוצאות יסודיות אחרות. התלות בהכנסות הבאות בצורת תרומות מחוץ-לארץ, עם כל מקריותן, השפיעה תמיד לרעה על עבודה שיטתית של המוסד, ויש לברך על שנוי במצב הודות לקו החדש של הממשלה'.⁴¹ במרס 1955, לאחר שנחנכה קריית האוניברסיטה בגבעת רם, אף שנסתיימה בנייתם של בניינים אחדים בלבד, הודיע פרופ' מיכאל אבן-ארי בריאיון בעיתון דבר כי לצורך בנייה של קריית האוניברסיטה החדשה במרכז ירושלים הוקצו כשש מאות פועלים והתכניות לבניית המבנים חדשים מתקדמות במהירות בקצב משביע רצון.⁴²

[ג] תנאים מבניים ליצירת מעמד בינוני חדש

חלק זה במאמר יעסוק בממד האופרטיבי של האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית על ידי דיון ברצף של פעולות פומביות שיצרו מסלולי נגישות סלקטיביים ללימודים האקדמיים ובדרך זו יצרו את בסיס הסלקטיביות המעמדית. האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית תלויה במידה רבה בהבניית תדמיות תרבותיות המעצימות את תפקידי המדע, את האוניברסיטה ואת אישיה המובילים, ומעודדות כך הקצאת משאבים למוסד. לצד אלה ערוצים מוסדיים

39. 'י' שוכמן, 'הבירה והאוניברסיטה', דבר, 23 ביולי 1952. ישראל שוכמן פרסם כתבות נוספות בנושא שהמשיכו את הקריאה לשינוי מדיניות הממשלה לתמיכה באוניברסיטה, כך למשל: הנ"ל, 'זיכוח על מקום האוניברסיטה', דבר, 29 בפברואר 1952.

40. 'ש' אוסישקין, 'באוניברסיטה ומסביבה', הבוקר, ביטאון מפלגת הציונים הכלליים, 3 באפריל 1953.

41. שם.

42. דבר, 'מחר תיפתח ועידת נאמני האוניברסיטה', 29 במרס 1955.

המאפשרים תקשורת קבועה בין חברי המעמד הפוטנציאליים והמוסרים מידע על היתרונות המשמעותיים הטמונים בהצטרפות למעמד ובאימוץ העקרונות שביסוד התארגנותו. מהלך כזה מודגם בנושא שכר הלימוד והמלגות שהעניקה האוניברסיטה, שאפשרו לקבוצת 'האשכנזים הוותיקים' לעבור את תקופת ההכשרה הממושכת באוניברסיטה בתנאים נוחים. עיון בפרסומי העיתונות, שעקבה בקפדנות אחר המתרחש בתחום שכר הלימוד של הסטודנטים, מצביע על מדיניות של מתן סובסידיה שעודדה את המבקשים ללמוד באקדמיה והקלה עליהם במידה ניכרת. במאמרים של אותה התקופה מצוינים נתונים על חלקן של שכר הלימוד בכלל ההכנסה השנתית של האוניברסיטאות באנגליה בשנת תש"י - 20.6% מכלל הכנסותיה; לעומת זאת בישראל באותה השנה היו ההכנסות הרגילות של האוניברסיטה העברית 664,000 ל"י, ומקורן של 77,000 ל"י מהן בלבד היה בשכר הלימוד, כלומר 11.6%. גם כשנערכה השוואה של עלויות כספיות בין מסגרות חינוך שונות בישראל התברר כי האוניברסיטה היא ממסגרות החינוך הזולות ביותר, ואולי אף הזולה שבהן. כך טען העיתונאי פולס (שם) העט של ד"ר שלמה גרוס) בעיתון הארץ:

שכר הלימוד היסודי הוא 40 ל"י. אם סטודנטים לומדים פיסיקה וביולוגיה, נוסף לשכר הלימוד סכום של 'דמי מעבדה' בסך 24 ל"י לשנה, ואם סטודנטים לומדים כימיה ורפואה, נוסף שכר לימוד מיוחד בשיעור 40 ל"י לשנה. דמי חבר בהסתדרות הסטודנטים, דמי ביטוח נגד מחלה וכמה דברים אחרים, מצטרפים בסך הכל ל-7 ל"י לשנה. או במילים פשוטות: שכר לימוד במדעי הרוח ובמשפטים באוניברסיטה העברית אינו עולה על שכר לימוד הנהוג בכל גן ילדים פרטי, או אף נופל ממנו ומי שלומד בפאקולטה למדעי הטבע וברפואה, עדיין משלם פחות משצריך לשלם כל תלמיד בכל בית ספר תיכוני! בשנת תשי"א הגיע סעיף ההכנסות של האוניברסיטה מ'שכר לימוד' ל-100,000 ל"י; וכיון שמספר הסטודנטים הגיע ל-2,000 איש, יוצא, שבאופן ממוצע משלם כל סטודנט 50 - חמישים - לירות בשנה!⁴³

על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סכום של 40 לירות, שהיה התשלום הבסיסי לאוניברסיטה העברית בדצמבר 1951, שווה באמצע שנת 2,000 לסכום של כ-970 ש"ח. ובהתאמה, 47 לירות, שכר הלימוד באוניברסיטה העברית באותה התקופה, סכום שכלל גם את התשלומים הנלווים למרבית הסטודנטים, שווה היום ל-1,140 ש"ח. שכר הלימוד הגבוה ביותר אז היה של הסטודנטים שלמדו רפואה - 80 לירות, ששווה היום ל-1,940 ש"ח.⁴⁴ ראוי להשוות כי על פי נתוני המועצה להשכלה גבוהה, שכר הלימוד בשנת הלימודים תש"ס היה 10,221 ש"ח (במחירי יולי 1999).⁴⁵

43. פולס, 'מצוקתה הכספית של האוניברסיטה', הארץ, 21 בספטמבר 1951.

44. אתר האינטרנט של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: <http://www.cbs.gov.il/madad1.htm>

45. אתר האינטרנט של המועצה להשכלה גבוהה: <http://www.che.org.il>

ההכנסה השנתית הממוצעת של האוכלוסייה העירונית בשנת 1954 היתה 2,618 לירות; ובשנת 1957-1958 – 3,196 לירות.⁴⁶ בשנת 1959 היה שכר הלימוד באוניברסיטה 300 לירות, שהם בערכים של יוני 2000 – 2,661 ש"ח. סביר להניח שקיימים משתנים נוספים היכולים לצמצם את הפער הניכר בין שכר הלימוד שנגבה בשנות החמישים ובין שכר הלימוד שמשלמים סטודנטים בישראל בימינו, בראשית המאה העשרים ואחת, ואף על פי כן אפשר לקבוע במידה רבה של ודאות כי הוצאותיו של הסטודנט בשנות החמישים לשכר הלימוד היו נמוכות במידה ניכרת לעומת אלה של סטודנטים בימינו, ואפשרו למרבית בני היישוב הוותיק, אם לא לכולו, לשאת בקלות יחסית בנטל מימון הלימודים האקדמיים.⁴⁷ אחת התוצאות של שכר לימוד מסובסד זה היתה עלייה דרמטית ומהירה במספר הסטודנטים באוניברסיטה העברית: מ-1,027 בשנת הלימודים 1946-1947 לכדי 6,277 סטודנטים בשנת הלימודים 1959-1960. מדובר בקצב גידול שנתי של קרוב ל-20% במספר הסטודנטים לאורך שנות החמישים. מכאן שהרוב המכריע של בוגרי בית הספר התיכון העיוני שהיו בקרב היישוב הוותיק פנו ללימודים אקדמיים: כ-90 אחוז מן התלמידים וכ-80 אחוז מן התלמידות שסיימו בית ספר תיכון בשנים תשי"ג-תשי"ז למדו לימודים אקדמיים.⁴⁸ הלימודים באוניברסיטה נעשו מאז מסלול הניעות המרכזי של 'האשכנזים הוותיקים'. ועדת דוד הורוביץ הצביעה על התהליך הזה עוד בשנת 1957. היא בחנה את מצב ההשכלה הגבוהה בארץ וקבעה חד-משמעית כי 'ציבור הסטודנטים באוניברסיטה ובטכניון בא כיון [צ"ל כיום] ברובו הגדול מתוך שכבה דקה של בני היישוב הוותיק'.⁴⁹

האוניברסיטה העלתה את שכר הלימוד לקראת שנת הלימודים 1952-1953 לכדי 100 לירות, והדבר הביא לשביתת סטודנטים. למרות הגידול המשמעותי בהשתתפות המדינה בתקציב האוניברסיטה – מ-9% לכדי 30% – גלגלו את האשמה לשביתה לפתחה של הממשלה, וטענו שאינה מקצה די משאבים לאוניברסיטה. טענה כזו השמיע גם פרופ' בן-ציון דינור (דינבורג), שר החינוך. לדעתו, יש לקחת כאמת מידה את אנגליה, שסיוע הממשלה בה הגיע לכדי 60% מתקציב האוניברסיטאות. השר קבע כי ההשכלה בישראל מפגרת ביחס ל'ארצות המתקנות' וכי מספר הסטודנטים בה – כ-4,200, שמתוכם 3,000 לומדים באוניברסיטה ו-1,200 בטכניון – קטן מהמספר הרצוי, כ-13,000. הפתרון לדעתו טמון בתמיכה של עיריות וארגונים פרטיים באמצעות מלגות לסטודנטים. הוא תקף במיוחד את

46. הנתונים מתוך טבלה העוסקת בהתפלגות ההכנסה באוכלוסיית השכירים ובכל האוכלוסייה העירונית בישראל: 1954 ו-1957-1958. המקור: מ' זנדברג, 'התחלקות ההכנסות באוכלוסייה היהודית', רבעון לכלכלה, 26-25 (ינואר 1960), עמ' 65.

47. למרות עלייה משמעותית זו של פי 2.5 מאז ראשית העשור, היה שכר הלימוד רק רבע מזה של היום.

48. ו'ה מיוזם בשיתוף עם ג' חנוך ור' קלינוב-מלול, היצע בעלי מקצועות חפשיים – מתוך מערכת החינוך בישראל, ירושלים, מרס 1959.

49. דין וחשבון, הועדה לבחינת מצב ההשכלה הגבוהה בארץ (פרט לאוניברסיטה העברית, הטכניון בחיפה ומכון ויצמן למדע), הוגש לשר החינוך והתרבות, 27 בפברואר 1957, ארכיון היסטורי של עיריית תל אביב, חטיבה 4 תיק 7/ח.

עריית תל אביב על שלא הקצתה ולו מלגה אחת ל-1,000 הסטודנטים שבאו מתל אביב ללמוד באוניברסיטה העברית.⁵⁰

עיתון הארץ ביקר את הסטודנטים השובתים וטען כי אפילו שכר הלימוד החדש של 100 לירות אינו אלא סכום סמלי, והוא עדיין נמוך ביחס למה שמשלמים במוסדות חינוך אחרים, ושמצע השביתה הוא 'הרסני מטבעו'.⁵¹ בעיתון דבר ובעל המשמר לא נמתחה ביקורת על עמדת שלטונות האוניברסיטה, נומקו בהרחבה ובאהדה הסיבות להעלאת שכר הלימוד והועלתה המלצה כי ועדת החינוך והתרבות של הכנסת תידרש לבעיה בדחיפות ותביא לפתרונה.⁵²

אחת מתוצאות השביתה היתה הקמת מערך סיוע נדיב לסטודנטים, שקיזז כמעט לחלוטין את העלייה בשכר הלימוד. בעיתון הבוקר נכתב כי נקבעו 500 מלגות לסטודנטים, והסכום הכולל שהקציבה למלגות באותה שנה האוניברסיטה הוגדל לכדי 170,000 לירות.⁵³ בסכום הזה היה אפשר לממן את לימודיהם של 1,700 סטודנטים - 65% מכלל הסטודנטים שלמדו בשנת תשי"ג.⁵⁴ משמע לכאורה, לו חילקו את הסכום הזה בחלקים שווים ל-500 הסטודנטים שזכו במלגה, היה כל אחד מהם מקבל כ-340 לירות, פי 3.4 משכר הלימוד השנתי באוניברסיטה. בפועל חולקו המלגות לשלוש קטגוריות: א) מלגות לצורכי מחייה. לזה הוקצו 45,000 לירות; ב) מלגות מחקר ועזרה להשתלמויות בארץ ובח"ל, ובכללם עזרה בהדפסת עבודות גמר ועבודות דוקטורט. לזה הוקצו 55,000 לירות; דווקא בתחום הזה היו לסטודנטים אפשרויות רבות של השתלמות בחו"ל על יסוד פרסים של ממשלות ארצות הברית, צרפת ובריטניה וכן אוניברסיטאות אמריקניות; ג) השאר נועד לפרסי הצטיינות הניתנים בעיקר למוסמכים ודוקטורנטים ופרסי עבודה המוענקים בעבור מחקר, אף ש'פרסים אלה קיימים באוניברסיטה במספר די ניכר'.⁵⁵

בנוסף למלגות ופרסי לימודים אלה נהגו הסטודנטים מהנחות ישירות בתשלום שכר הלימוד. לכך הוקצו 50,000 לירות. שיעור ההנחות היה בין 40% ל-100%. לחלק מהסטודנטים ניתנה ההנחה כמענק ואילו אחרים קיבלו כהלוואה, והם היו אמורים להחזירה בתנאים נוחים לאחר סיום הלימודים. על אלה יש להוסיף את סבסוד האוניברסיטה בתשלום שכר המגורים במעונות הסטודנטים בסכום של 8,000 לירות וכן את הקרנות שהקימה האוניברסיטה להלוואות לסטודנטים, שמהן היה אפשר לקבל הלוואה של 100 עד 200 לירות. ההלוואות הללו ניתנו בעיקר כסיוע לתלמידים בשנות הלימודים האחרונות או בתקופת ההכנה לבחינות הגמר וכעזרה לסטודנטים עבור נסיעות השתלמות קצרות בחו"ל. הסכום הכללי של קרנות

50. 'האוניברסיטה משביתה את הלימודים כתגובה על שביתת התשלומים', על המשמר, 2 בנובמבר 1952.

51. 'פעילות ואדישות בצייבור הסטודנטים', הארץ, המדור: 'מיום ליום', 7 בנובמבר 1952.

52. 'א' אורן, 'שביתת הסטודנטים', דבר, 24 באוקטובר 1952; ישראל לוי, 'על מה נאבקים הסטודנטים', על המשמר, 2 באוקטובר 1952.

53. הבוקר, '500 פרסים לתלמידי האוניברסיטה', 4 ביוני 1953.

54. ח' רחביה, מערכות החינוך בישראל, ירושלים 1957 [להלן: רחביה, מערכות החינוך], עמ' 409.

55. הבוקר, '500 פרסים לתלמידי האוניברסיטה', 4 ביוני 1953.

ההלוואה היה 10,000 לירות, ועליהן נוספו קרנות מיוחדות בסך של 7,000 לירות שיועדו אך ורק לתלמידי הרפואה. מספרם של אלה היה בתשי"ג 225. גם על פי נתונים אלה אפשר להסיק כי הנגישות הכלכלית להשכלה גבוהה בעשור הראשון היתה נוחה, ובמידה רבה סובסדה. בנוסף על מערך תמיכה ישיר זה של האוניברסיטה, המדינה, כך עולה, סייעה לסטודנטים גם בתחום העבודות הזמניות בחודשי הקיץ, חודשי חופשת הסטודנטים. עיתון למרחב ציין באוגוסט 1955 כי בתחילת חופשת הקיץ נרשמו בלשכת העבודה של הסתדרות הסטודנטים 1,000 איש בקירוב ובתוך שבועות מספר נמצאו עבודות לשני שלישים מהם. סקירת מקומות העבודה מלמדת כי הרוב הגדול של הסטודנטים נרתם למבצעים מיוחדים של הממשלה. לדוגמה, 110 סטודנטים הועסקו במבצע 'הנחלת הלשון' שבמסגרתו לימדו הסטודנטים עברית וידיעת הארץ ביישובי עולים. סטודנטים במספר דומה הועסקו בקטיפת כותנה ו-30 סטודנטים השתתפו במחקר מטעם המחלקה לסוציולוגיה של האוניברסיטה, יתר הסטודנטים הועסקו במשרדי ממשלה ובסוכנות. במימון התשלום לסטודנטים השתתף גם משרד העבודה, שנשא בתשלום חלק משכרם.⁵⁶

בשלב זה אפשר להצביע על סיבה עיקרית שעודדה את נהירת 'הוותיקים' - האשכנזים' למוסדות ההשכלה הגבוהה, ובראשם האוניברסיטה העברית: הקלות כלכלית ניכרות ברכישת תעודות הסמכה אקדמיות. למעשה, מדובר ביצירת תשתית לכינון מעמד בינוני בחסות ובמימון כמעט מוחלט של האוניברסיטה והמדינה. האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית היתה לרעיון מעצב של מגוון פרקטיקות שהקלו על קבוצה סלקטיבית לבוא בשערי האקדמיה, היא אפשרה לקבוצה הזאת למסד את מעמדה הכלכלי ואת יוקרתה ויצרה תחום מובנה ומרכזי שבו בני הקבוצה הזאת חלקו זה עם זה לאורך זמן התנסויות משותפות. כך נקבעו גבולותיו ותכניו של המעמד הבינוני.

משמעות התביעה המתמדת שעלתה מעיתוני התקופה היתה לחתור למיצוי מרב הפוטנציאל של קבוצת 'האשכנזים הוותיקים' למוסדות ההשכלה הגבוהה:

מספר התלמידים במוסדות החינוך הגבוהים שבמדינה אינו יכול בשום פנים להדביק את צרכי המדינה אפילו בהווה, ולא כל שכן בעתיד. כבר כיום מורגש בארץ מחסור רציני בכוחות אקדמיים בכל שטחי החיים, ומחסור זה יגדל וילך במדינה שה'מלאי' מהשנים הקודמות מצטמק והולך [...] והרי חייבים אנו לזכור, שהעליה החדשה של השנים האחרונות, - ואף זו המצומצמת שמוסיפה להגיע, אינה מגדילה את מלאי הכוחות האקדמיים במדינה ואדרבה, היא צורכת כוחות אלה. עובדה זו יש בה בוודאי כדי להגביר עוד יותר את הצורך בהכשרת הדור הצעיר של המדינה להשכלה גבוהה במקצועות חיוניים.⁵⁷

56. 'י שרת', 'הסטודנטים מבקשים עבודה', למרחב, ביטאון התנועה לאחדות העבודה, 29 באוגוסט 1955.

57. 'מ' בן מנחם, 'בעיות החינוך הגבוה', הבוקר, 28 בנובמבר 1952.

לשם מיצוי פוטנציאל יצירתו של המעמד הבינוני הועלו הצעות להגדיל את מספר מוסדות ההשכלה הגבוהה ולהקים אוניברסיטה בתל אביב. מתיהו בן-מנחם ציין בעיתון הבוקר כי המועצה המדעית הפועלת במשרד ראש הממשלה קבעה כי המדינה וקוקה לעשרים אלף סטודנטים בשנה. הבוקר, עיתון מפלגת הציונים הכללים, הציע לפתור את הבעיה באמצעות הקמת סניף של האוניברסיטה העברית בתל אביב או באמצעות הקמתה של אוניברסיטה עצמאית: 'זאת ועוד! מדוע לא עשתה הממשלה - וגם הנהלת האוניברסיטה מירושלים - שום פעולה רצינית כדי לסייע לפתיחת סניף האוניברסיטה בתל-אביב? על שום מה היתה התעקשות עד כה שלא לאפשר לתל-אביב פתיחת אוניברסיטה משלה? הרי דבר זה יכול היה לפתור במידה רבה את הבעיות בהן מתלבט ציבור הסטודנטים בירושלים (כגון: שיכון, כלכלה וכד'), ואין ספק שפתיחת סניף אוניברסיטאי בתל-אביב היה מביא גם לגידול מספר הסטודנטים בכלל'.⁵⁸

חודשים ספורים לאחר מכן נקראו הממשלה, העיריות, ההסתדרויות הכלכליות והחברתיות להקים קרן למלגות לסטודנטים שיקלו את תנאי מחייתם - 'זאת היא השקעה שתביא את פירותיה מהר מאד. כל המוסדות השונים שישקיעו השקעות אלו ירויחו במאד, אם תיווצר בארץ שכבה גדולה של בעלי השכלה אקדמית. בלי תמיכות מסוג זה שכבה כזאת תהיה קטנה וחלשה, להפסדם של המדינה והצבור'.⁵⁹ נשלים את ההסבר הזה ונציין כי הרחבת הנגישות למוסדות אקדמיים נעשתה גם באמצעות הנמכת רמת הדרישות האקדמיות לכניסה לאוניברסיטה. אחת הפעולות הראשונות של המדינה, במסגרת מעורבותה לביסוס נגישותה של הקבוצה 'האשכנזית הוותיקה' למוסדות האקדמיים, היתה הגדלה מידית וניכרת של מספר בתי הספר התיכוניים שתלמידיהם היו רשאים לגשת לבחינות בגרות. עד להקמת המדינה פעלה ביישוב היהודי ועדה מטעם האוניברסיטה העברית והוועד הלאומי, בראשות פרופ' אברהם הלוי פרנקל, שקבעה את התנאים שבהם בית ספר תיכוני יכול להגיש את תלמידיו לבחינות בגרות. הוועדה קבעה באילו בתי ספר תיכוניים יקבלו התלמידים תעודת בגרות שתוטבע בה הפסקה כי התלמידים שעברו בהצלחה את בחינות הבגרות רשאים להתקבל לאוניברסיטה ללא בחינות כניסה. אישור זה התקבל גם באוניברסיטאות בחוץ לארץ.

עם הקמת המדינה פעלו שלושים ותשעה בתי ספר תיכוניים ששלחו את תלמידיהם לבחינות הבגרות; מתוכם רק בשישה עשר הוכרה רמת לימודיהם כמתאימה ללימודים באוניברסיטה, חמישה עשר היו בתקופת ניסיון, ושמונה בתי ספר רמתם היתה נמוכה במיוחד.⁶⁰ משרד החינוך והתרבות אישר, מיד לאחר הקמתו, כי כל התלמידים בבתי הספר התיכוניים, ללא קשר לרמתם, יוכלו להתקבל לאוניברסיטה רק אם יעברו את בחינות הבגרות שאת רמתה קבע משרד החינוך. מכאן יוצא כי תקופת הניסיון לחמישה עשר בתי ספר תיכוניים בוטלה מיד עם הקמת משרד החינוך. כמו כן אישר משרד החינוך לשמונה בתי

58. שם.

59. ש' אושיסקין, 'אוניברסיטה ומסביבה', הבוקר, 3 באפריל 1953.

60. רחביה, מערכות החינוך, עמ' 265, טבלה 189: מספרי המוסדות ששלחו תלמידיהם לבחינות הבגרות.

ספר 'דלג' מעל משוכת תקופת הניסיון. מאחר שמספרם של כלל בתי הספר התיכוניים העיוניים בשנת תש"ט היה שלושים ותשעה,⁶¹ יוצא שעל פי החלטת משרד החינוך היה אישור לכלל בתי הספר התיכוניים של היישוב הוותיק להטביע את הפסקה החשובה המקנה לבוגריהם אישור קבלה לאוניברסיטה ללא בחינות כניסה.⁶²

כד בבד עם ההקלות הניכרות בתנאי הקבלה לציבור האשכנזי הוותיק לאוניברסיטה בראשית הקמת המדינה אימצה העילית האקדמית דאז, בראשות נציגי האוניברסיטה, מדיניות מובהקת של חסימת התחום האקדמי בפני 'המזרחים החדשים'. גם אל מול נציגי המדינה שביקשו למתן את תהליכי הסינון המעמדיים המהירים שנוצקו בשנות החמישים, לא שינתה העילית האקדמית את המדיניות הזאת.

דוגמה לכך אפשר למצוא בסיכול הצעה של שר החינוך זלמן ארן להקים מידית כמה מכינות קדם-אוניברסיטאיות לבני עדות המזרח. הצעה זו של השר הועלתה בישיבת ההכרה של המועצה להשכלה גבוהה שנערכה במשרד החינוך והתרבות ביום 12 באוגוסט 1959. באותה ישיבה השתתפו בנוסף לזלמן ארן, יושב ראש המועצה להשכלה גבוהה ושר החינוך והתרבות; ד"ר משה אבידור מנכ"ל משרד החינוך; והפרופסורים מהאוניברסיטה העברית היו אפרים אלימלך אורבך, רוברטו בקי ובן ציון דינור; וכן השתתפה גם פרופ' רחל שלון מהטכניון. הרקע החברתי-פוליטי של ישיבה זו היה טעון – לאחר מאורעות ואדי סאליב בחיפה ולפני הבחירות לכנסת שהתקיימו בנובמבר 1959. ארן העלה את בעיית העולים מבני ארצות אסיה ואפריקה באקדמיה וציין כי ב-1959 למדו רק 4-5 אחוזים מקבוצה זו במוסדות להשכלה גבוהה, ובתנאים רגילים תתאפשר הגדלת אחוז זה רק בחלוף שנים ארוכות. כדי לקצר תקופה זו המליץ שר החינוך להקים מיד מכינות קדם-אוניברסיטאיות, כמו שנעשה בברית המועצות מיד לאחר המהפכה הקומוניסטית. שר החינוך ביקש את תמיכת חברי המועצה להשכלה גבוהה כדי שיביא הצעה מעשית לאישור הממשלה:

ברוסיה שמשו פקולטות הפועלים קורסי הכנה לאוניברסיטאות, והדבר הצדיק את עצמו, לפועלים ולאיכרים שם לא היתה אפילו השכלה אלמנטרית. בדרך הטבע גם במצבנו מחצית האוכלוסיה לא תגיע לאוניברסיטה, ועל כן אפילו אם אין אנו זקוקים להרחבת המוסדות הקיימים להשכלה גבוהה, הרי מעוניינים אנו להעלות את רמתם של עולי ארצות אסיה ואפריקה על ידי תמיכה ממלכתית. אנו מעוניינים להקנות את הקיפוח בעזרת פקולטות עזר מיוחדות לעולי אסיה ואפריקה על ידי הטכניון והאוניברסיטה.⁶³

השר גרס כי המדינה חייבת להתור לחיזוק הסולידריות החברתית על ידי עידוד הקמתה של אינטליגנציה אקדמית בקרב בני עדות המזרח, דבר שיאפשר ניעות חברתית גם בתחום הפוליטי והפרופסיונלי.

61. שם, טבלה 1: החינוך בארץ (מספרים כוללים), עמ' 11-12.

62. הרחבה לעניין זה: א' כהן, 'האוניברסיטה העברית בירושלים במעבר מישוב למדינה: היבטים ראשונים לצימחת החברה המסמיקה' בישראל', ציונות, כג (2001), עמ' 297-330.

63. ארכיון המדינה, המועצה להשכלה גבוהה, כרך ב, גל-1672/2.

אל מול עמדת שר החינוך ניצבה חזית נחרצת וחסרת פשרות של נציגי האקדמיה שדחתה על הסף אפשרות של פתיחת מכינות קדם-אוניברסיטאיות לעולים מארצות אסיה ואפריקה. פרופ' רוברטו בקי, חבר סגל בכיר וגם מנהל הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המליץ להקים ועדת בדיקה לנושא, אף על פי ששר החינוך ציין בדבריו כי הוא פנה ביזמתו, חודשים ספורים קודם לכן, למכון סאלד בבקשה שיבדקו את הנושא והם השיבו כי אין הדבר ביכולתם. פרופ' בקי חתם את התנגדותו בכך שהטיל ספק בעצם ההצעה בדבר פקולטות פועלים וטען כי דרושים יותר משנתיים כדי להעלות את רמתם הנמוכה של עולי אסיה ואפריקה כך שיוכלו להתקבל לאוניברסיטה. לדעתו, יש צורך להעלות את רמתם אולם לא באמצעות ההשכלה הגבוהה אלא יש להתמקד בשלבים הנמוכים יותר של מערכת החינוך.

נחרץ יותר בהתנגדות למכינות היה שר החינוך הקודם, פרופ' בן ציון דינור. הוא גרס כי מדינת ישראל אינה צריכה לנקוט מדיניות של העלאה יזומה ברמתם של בני עדות המזרח מאחר שמדינת ישראל זקוקה לאיכות אקדמית גבוהה בתקופה קצרה ביותר, ולא כמו ברוסיה הסובייטית, שבה למדו בפקולטות פועלים בעלי רמה נמוכה ביותר. דינור המליץ לעודד מדיניות של מתן מלגות ספציפיות (סטיפנדיות) רק למוכשרים במיוחד שבבני עדות המזרח, מאחר שאם יוקמו מכינות מעין אלה אזי הן יתקבלו כגיטו לעולי המזרח, והדבר אינו רצוי. לדעתו, אם יוצאי צפון אפריקה שהיגרו לצרפת יכולים היו להשתלב במערכת האקדמית הצרפתית ללא התערבות המדינה, אזי גם העולים לישראל מצפון אפריקה יוכלו לעשות זאת בישראל. דינור סיכם וטען כי אין הבעיה של יחסי העדות קשורה כלל לתחום ההשכלה הגבוהה, אלא להשכלה התיכונית, והעלה את הטיעון הפורמלי כי מכינות קדם-אוניברסיטאיות אינן בתחום סמכויות המועצה להשכלה גבוהה.

פרופ' רות שלון גרסה אף היא שאין זה עניינה של המועצה להשכלה גבוהה לטפל בעניינם של עולי ארצות אסיה ואפריקה והוסיפה כי המספר הגבוה של מכינות קדם-אוניברסיטאיות בארצות הברית 'משבש את מושג ההשכלה הגבוהה ודבר זה מסוכן כאן עוד יותר. גם מבין הותיקים חושבים רבים שהשם חשוב מן התוכן, ומוסדות מפוקפקים מקנים דיפלומות ובוגריהם חברים באגודות אקדמיות. בכך סכנה חמורה לאוניברסיטאות'. מסקנתה היא שיש לתמוך בצמצום הפערים העדתיים, אולם לא במסגרת מוסדות ההשכלה הגבוהה. פרופ' אורבך המליץ להקים ועדת בדיקה, אולם הביע תקווה כי שעה שיסתיים מחקרה של הוועדה יהיו נתונים לא רלוונטיים ויחסי העדות בין אשכנזים למזרחיים ישתנו בישראל לחלוטין, שכן יש סיכוי ממשי שתהיה עלייה מונית מברית המועצות, ובכך הוא רומז כי מספרם באוכלוסייה יצטמצם וכך גם השפעתם הציבורית והפוליטית.⁶⁴ זלמן ארן נשא נאום

64. פרופ' א"א אורבך: 'בהיותו ריאליסט, מאמין הוא בנסים ובמקווה שהבעיה תפתר על ידי עליה מרוסיה. אין מקום להיסטריה, אבל דרושים אומץ לב ונכונות לעשות. בעית עדות המזרח אינה זו של כניסה לאוניברסיטה. אחוז התלמידים מעדות אלה בבתי הספר התיכוניים כבר עלה ויש לתת להם את כל התמיכה כדי שהאחוז ילך ויגדל בדרך הטבע, אבל יש להתנגד לאמצעים מלאכותיים. צריך לשמור על הרמה הבינונית שיש לנו. אין זה מתפקיד המועצה להכין אנשים להכנס לאוניברסיטה ותנאי הקבלה למוסדות אלה צריכים להשאר כמות שהם'.

נרגש בסוף הדיון, ובו יצא חוצץ נגד העמדה הרווחת בוועדה, אולם בה בעת הכיר בחוסר יכולתו לשנות את דעתה של העילית האקדמית:

לעולי המזרח אותו מוח יהודי ואנו חייבים להגדיל את מספרם בחינוך בכל הדרגות. מיעוטם בהנהגת הישוב גורם לתסיסה מרעילה. עד עתה אין לנו אפילו רופא אחד ממוצא תימני. למרות שיש רופה [צ"ל רופא] דרוזי וכן ישנם כמה מהנדסים מעירק, בדרך הטבע צריכים לעבור 12-13 שנה, עד שתהיה לנו אינטליגנציה מעדות המזרח וזה זמן רב מדי. על כן מציע עבורם קורסים כדוגמת הרבפאק [הפקולטות לפועלים בבירת המועצות] כשלב הכנה, לאוניברסיטה. אילו הוקצבו מליון לירות במשך שנתיים לצורך זה, אפשר היה להכין 500 תלמידים מעדות המזרח לכניסה לאוניברסיטה מבלי להוריד את הרמה. לדבר זה היתה נודעת חשיבות עצומה. היינו פונים לנושרים מבתי הספר התיכוניים ומכינים אותם בעזרת לימודים אינטנסיביים לעבור את הבחינות. משרד החינוך פנה לצה"ל ובקש בוגרים כאלה ונמצא שבמחזור האחרון נמצאו רק 25 מבין עולי המזרח שהיו בידיהם תעודות בגרות. כבר עתה ישתתף משרד החינוך במחצית שכר הלימוד שלהם באוניברסיטה. בין עדות המזרח קיימת התמרמרות על הרמה הנהוגה בארץ, המפלה אותן לדעתן לרעה, והמועצה צריכה לראות את האספקט הזה גם מבחינת ההתפתחות הכללית של העם. אם הצעה כזאת תצא מטעם המועצה, יהיה לדבר סמכות רבה וברכה רבה. אפשר לדון בהצעה זו גם לאחר הבחירות.⁶⁵

בחלק זה של המאמר צוינו חמישה משתנים מבניים שלובים זה בזה שהשפיעו על עיצוב גבולות המעמד הבינוני החדש, שהיה רובו ככולו מבני הקבוצה 'האשכנזית הוותיקה', דרך מסלול הנגישות להשכלה הגבוהה. מכלול תנאים מבניים אלה יצר את התשתית למעמד שחבריו חולקים יחדיו אינטרס המגולם בנגישות לאחד מאמצעי הייצור המרכזיים של המודרנה – השליטה על הידע ומוסדותיו – והם מתארגנים ופועלים לקידום אינטרס זה.

[ד] תנאים ליצירת תודעה מעמדית משותפת

האקסקלוסיביות העדתית של הנגישות לאוניברסיטה מעודדת גיבוש, הפצה ומיסוד של דגם קוהרנטי של סדר חברתי ותרבותי המשתלב בוויסות ושליטה על תהליכי תפוקה וזרימת משאבים. אלפים רבים של צעירים הלומדים באוניברסיטאות בשנים שהן מרכזיות בעיצוב הסוציאליזטורי שלהם, מפנימים מערך רחב של סמלים, טקסים, אידאלים ומיתוסים משותפים

65. ארכיון המדינה, המועצה להשכלה גבוהה, כרך ב, גל-1672/2. לנקודת ראות שונה על מדיניותו החינוכית של ארן ראו מאמרו של צבי צמרת המתפרסם בכרך ומאמרם של יוסי יונה ויצחק ספורטא, 'החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל', בתוך: ח' חבר, 'שנהב ופ' מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, תל אביב 2002, עמ' 68-104.

המאפשרים הזדהות מוסרית עמוקה עם הסדר החברתי והפוליטי שהוא משענת של המעמד הבינוני המתרחב במהירות ומבסס את מעמדו. האוניברסיטה מבססת את מעמד האידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית ומאפשרת ל'אשכנזים הוותיקים' להבנות מחדש את האמונות הדרושות לקונצנזוס, אמן וסולידריות בתקופה של שינויים מהירים, ובו בזמן היא מבססת את עליונותה בכל ממדי המגע שלה עם קבוצות אחרות בחברה. הבניה כזאת יוצרת דמיון בין העוברים במסלול ההכשרה האוניברסיטאית והבדלים ו'זרות' בינם ובין האחרים, שנתפסים כמי שאינם שותפים לסמלים העיקריים של החברה. אידאולוגיה זו יוצרת מגוון של 'קודים' שנוטלים בהם חלק כל המשתתפים ליצירתו של המעמד הבינוני החדש המתגבש. ביטוי לתפיסה זו נתן העיתון מעריב בכתבה שהדגישה את האחדות האקדמית-לאומית הנוצקת מתפיסות אידאולוגיות ופוליטיות ומקבוצות חברתיות שאפיינו את 'ארץ ישראל הוותיקה', זאת תוך כדי תיאור ביקור בהרצאתו של ההיסטוריון, ד"ר יהושע פראוור:

כאן - בממלכת הפיאודליזם - אפשר למצוא את מי שיהיה מורה בבית ספר תיכוני בתל-אביב, ספרן בבית הספרים הלאומי, מחבר מחקר חדש ועוד, ועוד. ואפשר לחבר כאן גם רשימת 'מי הוא מי'. הנה. בסמוך לכניסה, נראה אדם מבוגר מיתר הנוכחים, אם-לא בהרבה, האדם המצפה למרצה, אשר יעביר אותו לווסלים ולפיאודלים של ימי הביניים, אינו אלא מי שהיה מפקד חזית הצפון במלחמת השחרור, אלוף משה כרמל [...] במרחק כסא אחד ממשה כרמל סטודנט אחר, מי שהיה מפקד הפלמ"ח - אלוף יגאל אלון. ולא רק הצבא 'לשעבר' מיוצג כאן. קבוצת אנשי צבא במדיהם, נושאי דרגות גבוהות, מייצגים את צ.ה.ל. במגמה הצבאית שתיפתח בבתי הספר התיכוניים. בינתיים הם מכינים עצמם. אך לא כל הכסאות תפוסים על ידי אנשי צבא. יושב כאן כתב ידוע לקוראי עתונו מן הטור הקבוע שלו על בעיות העבודה. בסמוך אנו מגלים את איש הנגב, חבר קיבוץ 'משאבים', עמוס מוסיגונון, מחבר הספר 'גבעה אחת', שמחזהו נבחר להצגה ע"י התיאטרון הקאמרי. בקרבת מקום, מצפה להתחלת ההרצאה, הסופר הצעיר נסים אלוני, שסיפוריו כבר קיבלו פרסום ניכר [...] כולם סטודנטים, השמים אוניהם כאפרכסת.⁶⁶

גושפנקה סופית למגמת האחדות הא-פוליטית והא-תרבותית שמגלמת האוניברסיטה, שסתרה לחלוטין את דמותה בתקופה שלפני העצמאות, ניתנה במרס 1955 בעיתון חרות. במאמר מרכזי בעיתון, העומד על ההתפתחויות ודמותה של האוניברסיטה, נקבע כי: 'היא [האוניברסיטה] חדלה להיות גוף פוליטי ומתרכזת במדע תוך התאמה לדרישות המדינה בהתפתחותה [...] האוניברסיטה העברית בירושלים נושאת בחובה את התחדשות התרבות העברית. היא מהווה את המכשיר לעיצוב הרמה התרבותית והאינטלקטואלית של המדינה, ויחד עם זאת מהווה היא מפתח לקביעת רמת היעילות בעבודתיה השונות של המדינה. האוניברסיטה זכתה להערכה נאמנה של היהדות כולה, אם כי היו פה ושם - תקופות

66. א' בן-זאב, 'אלופים וסופרים בספסל הלימודים', מעריב, 31 במאי 1953.

שונות – נקודות-צל צדדיות, דומה, כי נקודות אלו הן בנות-חלוף ובפנינו מוסד שניתן לייחס לו את הפסוק עתיק היוםין: כי מציון תצא תורה.⁶⁷ הפרופ' בנימין מזר, הרקטור (מ-1952 עד 1961) והנשיא (מ-1953 עד 1961), נתפס כמי שקידם בשקדנות את צמיחתה המהירה של האוניברסיטה על ידי הוספת ארבע פקולטות חדשות, תוספת במספר המרצים והמורים, גידול בתקציב, אולם מעל לכול, טען כתב עיתון חרות: 'הישג ראשוני של האוניברסיטה העברית בתקופת קום המדינה הוא בזה, שהיא חדלה להיות גוף המטיף לקו פוליטי מסוים. תורת התבוסתנות – של מאגנס וחבריו – אינה קיימת עוד כיום. עתה מסגלת לעצמה האוניברסיטה את קו הלימודים האקדמיים, מבלי שתתחוב אפה בעניינים לא לה. זהו אחד ההישגים המאפשר לאוניברסיטה להיות מכשיר רוחני לעיצוב דמותה של המדינה כולה'.⁶⁸ במקום הקו הפוליטי האוטונומי שנקטה האוניברסיטה בעבר, היא מכוונת את פעילותה אך ורק למדינה ולצרכיה ובכך נענית הדרישה לשמירה על 'דמת ציביליזציה נאותה'.

באותו המאמר נסקרה באהדה רבה פעילותה של האוניברסיטה, על הגידול העצום והמתמשך במספר הסטודנטים, הפקולטות החדשות, בית הספר לרפואה וכן תרומתו של בית הספר לחינוך שנועד להכשיר מורים, הפועל בשיתוף עם משרד החינוך. בכל מקום שהסתמנה בו אפשרות של מחלוקת עם הנהלת האוניברסיטה, לדוגמה בנושא שכר הלימוד, נאמר – 'אך לא נרחיב את הדיבור בנידון במסגרת זו'. האוניברסיטה נתפסת במאמר כבעלת תרומה חשובה לכלכלת ירושלים מאחר שפועלי הדחק המקימים את בנייני האוניברסיטה החדשים הם ירושלמים, חלק ניכר מתקציב האוניברסיטה תורם לכלכלת ירושלים וגם הסטודנטים עובדים ומוציאים את כספם בעיר: 'אין ספק, כי מבחינה זו רבה הנאתה של ירושלים משכון האוניברסיטה בה. אך מעל לכך גאה ירושלים שהיא מאכלסת בה את מוסד התרבות הגבוה ביותר במדינה, כשם שהאוניברסיטה חייבת להיות גאה על שזכתה לאכסניה בבירת ישראל'.⁶⁹ בסוף העשור הראשון, בנובמבר 1959, פתחה האוניברסיטה העברית את שנת הלימודים באחד מרגעי השיא של ניצחונה בהסדרת מקומה המונופוליסטי בשדה האקדמי, ובעיתונות נסקר הנושא בהרחבה.⁷⁰ האוניברסיטה מנתה כ-6,500 סטודנטים, מתוכם כ-2,000 סטודנטים חדשים, 1,500 מהם למדו בשלוחות בתל אביב כלכלה, מדעי החברה ומשפטים, לאחר המיזוג עם בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה שפרש מהאיחוד עם האוניברסיטה של תל

67. 'אחיוסף, 'האוניברסיטה בירושלים – מנוף לתרבות ישראל', חרות, 16 במרס 1955.

68. שם.

69. שם.

70. 6500 סטודנטים ילמדו השנה באוניברסיטה ובשלוחותיה בת"א, על המשמר, 6 בנובמבר 1959; 'הלימודים באוניברסיטה – ביום ב', הצופה, 5 בנובמבר 1959; 'שנת הלימודים באוניברסיטה בירושלים תיפתח ביום ב', דבר, 6 בנובמבר 1959; 6500 סטודנטים ילמדו השנה באוניברסיטה העברית שנת הלימודים תפתח ביום ב', למרחב, 6 בנובמבר 1959; 'פתיחת השנה האקדמאית בירושלים – בסימן ריבוי התלמידים – 6500 סטודנטים יתחילו ביום ב' לימודיהם באוניברסיטה', חרות, 6 בנובמבר 1959.

אביב. המיזוג זכה להצלחה, לשלוחות נרשמו כ-450 סטודנטים חדשים ללימודים בכלכלה ומדעי החברה, ו-110 למשפטים, 100 מן הסטודנטים למדו במכון לראיית חשבונות הכלול בשלוחה לכלכלה ולמדעי החברה. תואר ראשון של בוגר אוניברסיטה הונהג בכל הפקולטות בירושלים, לרבות מדעי הטבע, חוץ מרפואה; הונהג מקצוע לימודים חדש – יהדות זמננו; בית הספר לחינוך גדל וקרוב ל-300 סטודנטים למדו במסגרתו כדי להשיג תעודת הוראה. המחלקה לפסיכולוגיה התרחבה ונפתח מכון לקרימינולוגיה, בפקולטה לחקלאות הרחיבו את המבנים והמעבדות כדי לאפשר הגדלת כושר ההוראה והמחקר. ברחבי קריית האוניברסיטה בגבעת רם הוסיפו מאות רבות של פועלים לבנות בניינים חדשים, ומרבית המחלקות כבר עברו לקמפוס בגבעת רם.

בעיתון הצופה ציינו כי התכניות להקמת המרכז הרפואי האוניברסיטאי בירושלים שייקרא 'קריית הדסה' התקדמו במהירות, בהשקעות כספיות ניכרות. האומדן לצורכי הקמת המרכז הרפואי היה של כ-25 מיליון דולר מהם הבטיח ארגון 'הדסה' בארצות הברית לתרום 18 מיליון דולר ויתרת הסכום – האוניברסיטה, כלומר הממשלה. נודע כי גיוס התרומות בארצות הברית הגיע לכדי 13 מיליון דולר וראשי 'הדסה' שקדו על גיוס חמשת מיליון הדולר החסרים, וכבר נחתמו חוזים על סך שישה מיליון דולר להמשך עבודות הבנייה.⁷¹ האקדמיה בישראל פתחה את שעריה לרווחה ואימצה את מרבית הדרישות שעלו בציבור 'הוותיקים האשכנזים' – נפתחו פקולטות חדשות; מספר הסטודנטים והסגל האקדמי גדל במספרים עצומים; שכר הלימוד לסטודנטים באוניברסיטה היה נמוך ביותר ובהישג ידו של מרבית הציבור הוותיק, ניתנו סובסידיות ניכרות שהרחיבו את הנגישות להשכלה גבוהה; נבנו בניינים חדשים שהחליפו את קמפוס הר הצופים; מיקום הקריה האקדמית החדשה יצר סמליות חשובה – האוניברסיטה לצד מוזאון ישראל, שנחנך ב-1965 בחלקה הדרומי של גבעת רם – ולצד כנסת ישראל ומשרדי הממשלה;⁷² תקציבים עצומים הוסיפו לזרום לאוניברסיטה גם בעשור השני. למשל ב-15 ביוני 1966 הודיע פנחס ספיר, שר האוצר וממלא מקום ראש הממשלה, כי הממשלה תשקיע בעזרתם של תורמים פרטיים 100 מיליון ל"י בהרחבת הקמפוס של האוניברסיטה בגבעת רם עד הכפלתו כמעט.⁷³ הקביעה הן של הציבור הוותיק והן של הממשלה היתה כי הדגם הטכנולוגי-מדעי עומד בשלב גבוה יותר ביחס לקליטת העולים החדשים.

ההצלחה וההתבססות של האידיאולוגיה הטכנולוגית-מדעית הפעילו לחצים עזים לעיצוב מחודש של השדה האקדמי, לחצים שמטרתם המשך הרחבתו וביסוסו לצרכיה של הקבוצה הוותיקה ופתיחתו של השדה האקדמי להדירת זרמים פוליטיים אידאולוגיים, דוגמת 'המזרחי'

71. 'מגייסים חסר להשלמת המרכז הרפואי בירושלים', הצופה, 17 באוגוסט 1959.

72. מ' גולני, 'כיסופים לחוד, מעשים לחוד – מדיניות ישראל בשאלת ירושלים 1948-1967', בתוך: אניטה ש' (עורכת), עצמאות – 50 השנים הראשונות, ירושלים 1998. עמ' 267-296.

73. '100 מיליון ל"י יושקעו בהרחבת האוניברסיטה העברית בירושלים', הארץ, 16 ביוני 1966.

באוניברסיטת בר-אילן,⁷⁴ והציונים הכלליים, על ידי חיים לבנון, בעיריית תל-אביב,⁷⁵ שלאחר תקופות קצרות של מאבקים מול האוניברסיטה העברית קיבלו הרשאה לפתיחתן של אוניברסיטאות חדשות המזוהות עם ערכיהן במימון המדינה. כל אחד ממוסדות אלה הוא רכיב במאבק לצמיחתו של סדר מעמדי ארוך טווח המבוסס במידה רבה על קריטריון דומיננטי: ניכוס הידע המודרני ושליטה על אופני חלוקתו.

סיכום

אסכם דיון זה ואטען כי האוניברסיטה, כמסלול חיים מועדף של קבוצת האשכנזים-הוותיקים, סימנה את הסולידריות החברתית החדשה בתקופת בינוי האומה בישראל, והצביעה על התארגנותו של מעמד בינוני חדש. האוניברסיטה מכוננת תודעה מעמדית המתפרסת על המוקדים החברתיים המרכזיים ובתוך כך היא מייצרת כללי משחק, כללי תחרות, המקנים לבני המעמד הבינוני את ההכרה ואת הביטחון בתוצאה הסופית כבר מהמהלכים הראשונים במשחק הריבודי. המשחק האוניברסיטאי - פועל יוצא מהאידאולוגיה הטכנולוגית-מדעית - יתרונו הוא ביכולתו ליצור יחסי חליפין של משאבים ושירותים ארוכי טווח שישעתקו גישה מבוקרת וסלקטיבית אל מרכזי החברה. אולם אידאולוגיה מעמדית מכוננת הנחתה חמש דרכי פעולה ספציפיות שאפשרו לחברי הקבוצה 'האשכנזית הוותיקה' הסדרת תנאי יסוד בתחום ההשכלה:

- א. טובסידיה ניכרת בשכר הלימוד;
- ב. מערך מלגות וסיוע רחב ממדים;
- ג. סיוע של המדינה באספקת עבודות מזדמנות לסטודנטים;
- ד. הקלה משמעותית בקבלת תעודות הבגרות ומכאן תנאי קבלה נוחים יותר לאקדמיה לעומת התקופה שלפני העצמאות;
- ה. חסימה של האליטה האקדמית את יזמת הממשלה להקים מכינות קדם-אוניברסיטאיות ל'מזרחיים החדשים' ולמתן את הפערים המעמדיים שהתגבשו במהירות. קבוצת 'האשכנזים הוותיקים', דור בארץ, כמעמד אוטונומי ובעל הכרה עצמית, היתה אמורה לייצג את ניגודה של תרבות הלבנט שיוחסה ליהודי ארצות האסלאם, ובתוך כך נעשה מאמץ ליצור מבנה חדש של דיפרנציאציה חברתית, כלכלית ופוליטית בין בעלי תעודות ההסמכה האקדמיות לחסרי התעודות. המדינה ומנגנוניה תמכו ועודדו את בני היישוב הוותיק לנכס לעצמם במהירות את היתרונות שמציעה האוניברסיטה, הן דרך מיסודן

74. מ' קליין, בר-אילן, אקדמיה דת ופוליטיקה, ירושלים תשנ"ח.

75. א' כהן, 'אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית נוכח הקמת האוניברסיטה של תל-אביב: 1953-1961', עיונים בתקומת ישראל, כרך 12 (2002), עמ' 359-401.

של הקלות משמעותיות בנגישות הכלכלית אליהן, והן דרך תמיכה כלכלית בהתפתחות המהירה של האוניברסיטה והיענות לדרישותיה.

הקבוצות האשכנזיות הוותיקות, בחסות המדינה, יזמו את ביסוס האידאולוגיה הטכנולוגית המדעית, והיא קנתה לה דומיננטיות רוחנית שהיתה משולבת בכוח המנגנון היכול לשעתק את עצמו באמצעות פיקוח על הבאים והיוצאים בשעריו. כך היה המסלול האוניברסיטאי לנדבך חשוב בקואליציה כללית היוצרת שותפות גורל ואינטרס משותף של כלל ציבור האשכנזים-הוותיקים. נשחקו ונעלמו במהירות אותן מחלוקות ומתחים שאפיינו את התקופה שלפני העצמאות בין קבוצות עדתיות של יוצאי מזרח אירופה ליוצאי מרכז אירופה, בין בורגנות זעירה ובין מעמד העובדים. למעשה, בסוגיות הנוגעות לגיבוש האשכנזים הוותיקים בתור מעמד חברתי חדש סביב האוניברסיטאות נשמעה מוזיקה אחידה בין כלל העיתונים המפלגתיים, עיתונים שבכל נושא אחר מצויים במאבק ותחרות קשים. אם התקיימה ביקורת, היא התמקדה בשאלה מדוע אין הממשלה מקצה משאבים מספיקים לקידומו ולביסוסו של המעמד הבינוני החדש.